

ARCHEOLOGISCHE EVALUATIE VAN HET BODEMARCHIEF AAN HET DELWAIDEDOK TE ANTWERPEN

VERSLAG VAN RESULTATEN

ABO Archeologische Rapporten 871

Rapport opgemaakt door:

Kontichsesteenweg 38

2630 Aartselaar

Januari 2019

Dossiernr. 25385.R.01

Projectcode 2019A193

COLOFON

Titel

Archeologische evaluatie van het bodemarchief op het Delwaiedok te Antwerpen

Auteurs

Anouk Van der Kelen en Melissa Lamberts

Initiatiefnemer

Arcade Groep

Projectnummer

- 25385 (intern)
- 2019A193 (Agentschap Onroerend Erfgoed)

Plaats en Datum

Aartselaar, januari 2019

Reeks en nummer

ABO archeologische rapporten 871

ISSN 2406-3940

RAPPORTFICHE

Template

Versies		
Versie	Datum	Status
v0	22 januari 2019	Interne draft
v1	22 januari 2019	Externe draft / definitieve versie
v2	januari 2019	Definitieve versie

Projectteam	
<i>Functie</i>	<i>Naam</i>
Projectleider	Anouk Van der Kelen
Business Unit Manager	Toon Moeskops
Kwaliteitscontrole	Toon Moeskops
General Director	Patrick Hambach

INHOUD

1	Inleiding (beschrijvend gedeelte)	7
1.1	Thesaurus	7
1.2	Administratieve gegevens	7
1.3	Doel van het onderzoek	7
1.4	Aanleiding van het onderzoek.....	8
1.5	Afbakening van het onderzoeksgebied	8
1.6	Onderzoeksstrategie	11
2	Aard van de bedreiging	12
2.1	Huidige situatie	12
2.2	Toekomstige situatie	14
3	Assessmentrapport: landschappelijke analyse	16
3.1	Topografische situering.....	16
3.2	Bodemkundige situering	20
4	Assessmentrapport: historische en archeologische voorkennis.....	27
4.1	Inventarissen Onroerend Erfgoed.....	28
4.2	Bekrachtigde archeologienota's.....	34
4.3	Cartografische bronnen	36
4.4	Recente landschapsveranderingen	41
5	Besluit.....	44
6	Kwaliteitscontrole en ondertekening.....	46
7	Bibliografie	47

LIJST VAN FIGUREN

Figuur 1: Luchtfoto (grootschalige winteropnamen, kleur, 2013-2015) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).....	9
Figuur 2: GRB-kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).....	9
Figuur 3: Kadasterkaart met weergave van het onderzoeksgebied (CADGIS 201.....	10
Figuur 5: Ortholuchtfoto (middenschalige winteropnamen, kleur, 2016) met aanduiding van het onderzoeksgebied.....	12
Figuur 6: DTM (1m) met aanduiding van het hoogteverloop voor de overgang van de regio met landelijk karakter in het noorden naar het havengebied in het zuiden.	13
Figuur 7: Ontwerpplan van de uit te voeren werken (donkergrijs) op het terrein tussen het Kanaaldok B2 en het Delwaidedok. (Bron: opdrachtgever 2019).....	15
Figuur 8: Uittreksel van de topografische kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).	16
Figuur 9: Ortholuchtfoto (grootschalige winteropnamen, kleur, 2013-2015) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw). De hoogteprofielen (oranje met nummer) zijn daaronder weergegeven als volgt: noord-zuid (1 -noordzuid) en west-oost (2 - onder). Aangemaakt op schaal 1:5000. (Bron: Geopunt 2017)	18
Figuur 10: Overzichtskaart op schaal 1:25000 (boven) en detail op schaal 1:7500 (onder) van het DTM (1m) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw)	19
Figuur 11: Hillshade (afgeleid van DTM 5m) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).	19
Figuur 12: Gedigitaliseerde bodemkaart (1:20.000) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).	20
Figuur 13: Gedigitaliseerde Quartairgeologische kaart (1:200.000) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).....	22
Figuur 14: Quartairgeologische sequenties ter hoogte van het onderzoekgebied: profieltype 1c, 3e en 3c.	23
Figuur 15: Gedigitaliseerde Tertiairgeologische kaart (1:80.000) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).....	24
Figuur 16: Boderosiekaart op perceelsniveau met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw) op zwart-wit GRB.	25
Figuur 17: Bodemgebruikskaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).....	26
Figuur 18: Tabel met geraadpleegde bronnen voor hoofdstuk 4.	27
Figuur 19: Overzichtskaart Inventarissen Onroerend Erfgoed met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).....	28
Figuur 20: Overzichtskaart met aanduiding van gebieden waar geen archeologie meer te verwachten valt (gearceerd) in de omgeving van het onderzoeksgebied (blauw).....	29
Figuur 21: Overzichtskaart met bouwkundig erfgoed (rood) in de omgeving van het onderzoeksgebied (blauw).....	30
Figuur 22: Overzichtstabel bouwkundig erfgoed.....	30
Figuur 23: Overzichtskaart met aanduiding van het beschermd cultuurhistorisch landschap in de omgeving van het onderzoeksgebied (blauw).	31
Figuur 24: Overzichtstabel beschermde cultuurhistorische landschappen.....	31
Figuur 25: Overzichtskaart met aanduiding van het landschappelijk erfgoed, inclusief relicten, in de omgeving van het onderzoeksgebied (blauw).	32
Figuur 26: Overzichtstabel met landschappelijk erfgoed.	32

Figuur 27: Overzichtsk kaart met aanduiding van CAI-locaties (groen) rondom het onderzoeksgebied (blauw).....	33
Figuur 28: Overzichtstabel CAI.....	33
Figuur 29: Bekrchtigde archeologienota's in de omgeving van het onderzoeksgebied	34
Figuur 30: Fricxkaart met aanduiding van het gegeorefereerde onderzoeksgebied (blauw). De eigenlijke ligging van dit terrein wijkt hier mogelijk licht van af.....	36
Figuur 31: Ferrariskaart: overzicht (boven) en detail (onder) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).....	37
Figuur 32: Atlas der Buurtwegen met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw)	39
Figuur 33: Vandermaelenkaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw)	40
Figuur 34: Poppkaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).....	41
Figuur 35: Ortholuchtfoto 1971 (kleinschalige zomeropnamen, zwart-wit) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw). Aangemaakt op schaal 1:12000.	42
Figuur 36: Ortholuchtfoto 1979-1990 (kleinschalige zomeropnamen, kleur) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).	43
Figuur 37: Ortholuchtfoto 2013-2015 (grootschalige winteropnamen, kleur) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).....	43

1 INLEIDING (BESCHRIJVEND GEDEELTE)

1.1 THESAURUS

Bureauonderzoek, Antwerpen, haven, Scheldepolders, Delwaidedok, ophoging, kunstmatige gronden, vrijgave.

1.2 ADMINISTRATIEVE GEGEVENS

Projectcode	Onroerend Erfgoed: 2019A193
ISSN-nummer	2406-3940
Erkend Archeoloog	ABO nv
Erkenningsnummer	OE/ERK/Archeoloog/2017/000167
Naam + adres onderzoeksgebied	het Delwaidedok
- straat + nr.:	2040 zn;
- postcode:	2040
- fusiegemeente:	Antwerpen
- land:	België
Lambert72coördinaten (EPSG:31370)	“Bounding Box”: - xMin, yMin: 146 601,41 m - 222 892,33 m - xMax, yMax: 146 572,41 m - 223 264,02 m
Kadaster	Privatieve percelen
- Gemeente:	Antwerpen
- Afdeling:	18
- Sectie:	B
- Percelen:	De geplande werken zullen plaatsvinden op (delen van) percelen 164C, 164D,164K002, 176B,176D, 176C, 186C, 186E
Onderzoekstermijn	Januari 2019
Thesaurus	Bureauonderzoek, Antwerpen, haven, Scheldepolders, Delwaidedok, ophoging, kunstmatige gronden, vrijgave.

1.3 DOEL VAN HET ONDERZOEK

Het doel van de archeologienota is nagaan in hoeverre het archeologisch archief dat potentieel aanwezig is op een terrein is bedreigd door een nakende ingreep in de bodem. Het onderzoek heeft drie objectieven. Ten eerste wordt een inschatting gemaakt van het archeologisch potentieel van de site. Daarnaast wordt nagegaan welke bewaring we kunnen verwachten van deze archeologische resten. Ten derde wordt nagegaan wat de impact van de geplande ingreep in de bodem zal zijn op deze resten.

De gegevens voor deze analyse worden gehaald uit bestaande en ontsloten landschappelijke, bouwkundige en archeologische inventarissen en kaarten in combinatie met de plannen geleverd door de opdrachtgever. Op basis van de resultaten van dit onderzoek zal een advies worden geformuleerd voor eventueel archeologisch vervolgonderzoek, *in situ* bewaring of vrijgave van het terrein.

1.4 AANLEIDING VAN HET ONDERZOEK

Deze archeologienota kwam tot stand in opdracht van de initiatiefnemer van de geplande infrastructuurwerken op het terrein tussen de Kanaaldok B2 en het Delwaidedok te Antwerpen. Tijdens de werken zal een bestaande gate in en out locaties (poorten, kiosk en kleine gebouwen etc) gesloopt worden. Bijkomend vindt een algemene heraanleg van het terrein plaats, waarbij nieuw asfalt (+-16cm dik) en nieuwe onderfundering voor de asfalt (+-45cm dik) wordt geplaatst. Plaatselijk , tot een diepte van maximum 2m TAW, worden riolen en trekbuizen vernieuwd. Verschillende lichtmasten worden geplaatst met ondiepe funderingen die een lokaal impact van 1.5m TAW hebben. Bijkomend worden reefer aansluitingen voor containers geplaatst met een maximum diepte van 1.5m TAW. Tegelijkertijd met de ingrepen in de bodem vindt ook de renovatie van de gevels en dak van het bestaande magazijn. Binnen de bestaande binnenvloer of funderingen van de magazijn gebeuren geen ingrepen..

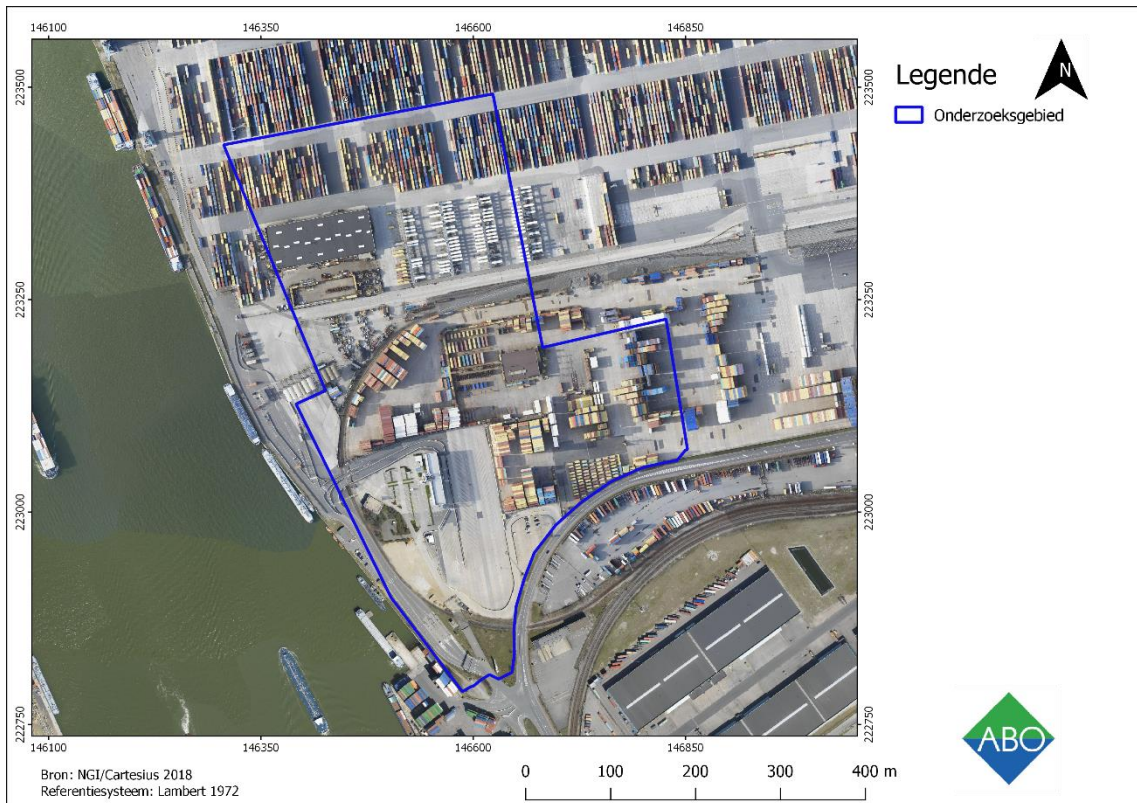
Deze ingreep in de bodem kadert in een aanvraag tot omgevingsvergunning. Het onderzoeksgebied ligt niet in een zone waar geen archeologisch erfgoed te verwachten valt en niet volledig binnen bestaande gabarit lijninfrastructuur. Het onderzoeksgebied bevindt zich niet in een beschermde archeologische site en niet in een vastgestelde archeologische zone. Doordat de oppervlakte van de percelen waarop deze ingreep betrekking heeft de 3.000m² overschrijdt en de ingreep in de bodem (ca. 170000m²) de 1.000m² overschrijdt, moet er in het kader van het nieuwe Onroerend Erfgoeddecreet, voorafgaand aan een bouwvergunning, een archeologienota worden opgemaakt om het archeologisch potentieel te evalueren (art. 5.4.1. Onroerend Erfgoeddecreet). Het onderzoeksgebied is gelegen in een bedrijventerrein binnen een verstedelijkte en geïndustrialiseerde omgeving met in het verleden een landelijk karakter en lage densiteit aan bebouwing.

Gezien het onderzoeksgebied momenteel deels bebouwd is en voorzien is van verhardingen, is onderzoek met ingreep in de bodem voorlopig niet mogelijk. Hierbij wordt bijgevolg een archeologienota opgemaakt op basis van bureauonderzoek.

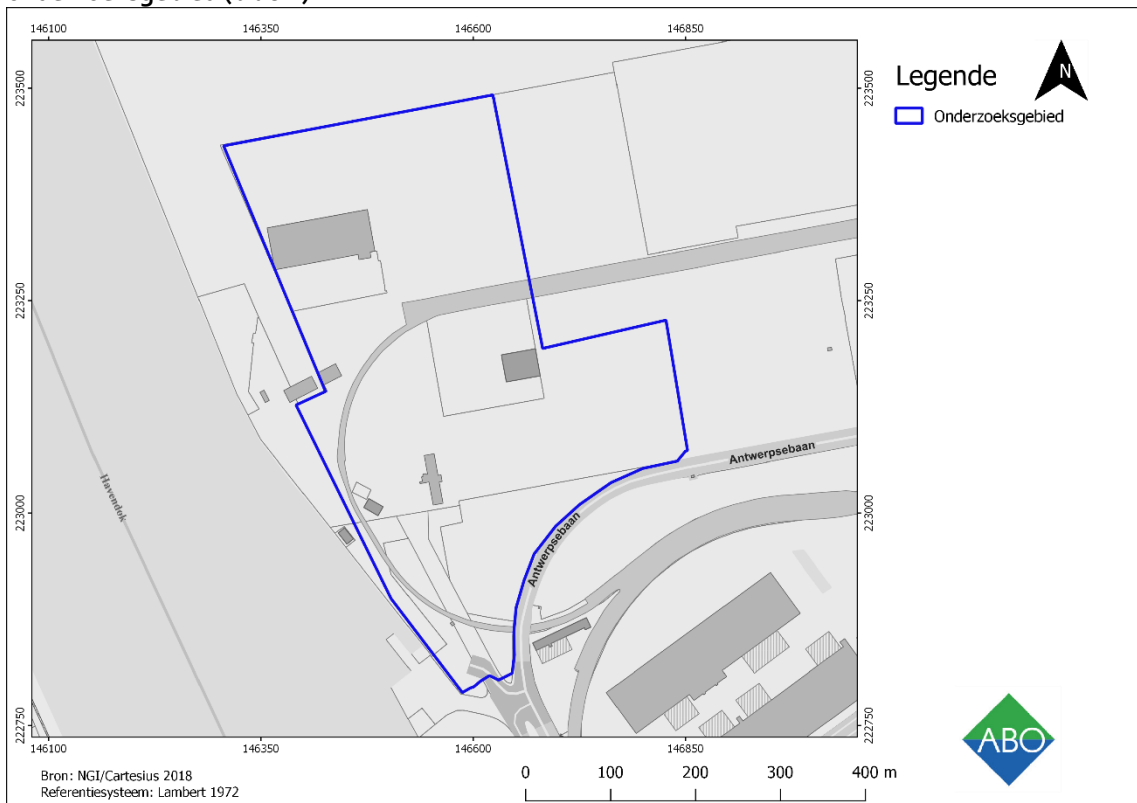
1.5 AFBAKENING VAN HET ONDERZOEKSGBIED

Het terrein waarop de geplande werken zullen uitgevoerd worden, is gelegen in de Antwerpse haven en bevindt zich meer bepaald tussen de Kanaaldok B2 in het westen en het Delwaidedok in het noorden. Het onderzoeksgebied omvat percelen 164C, 164D,164K002, 176B,176D, 176C, 186C, 186E De totale oppervlakte van de percelen waarop de werken zullen uitgevoerd worden, bedraagt 170.000m² (CadGIS 2019). Het onderzoeksgebied zelf omvat hiervan ca. 170.000m² en de zone waar bodemingrepen bedraagt eveneens ca. 170.000m².

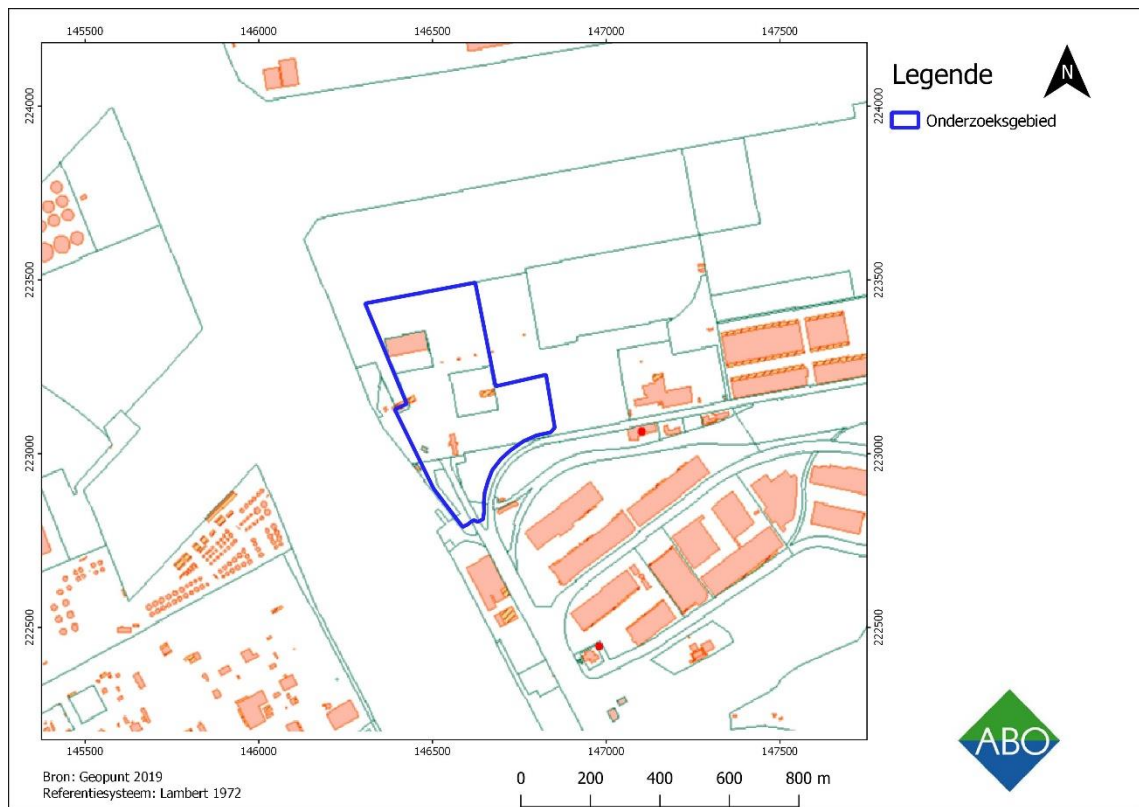

Figuur 1: Luchtfoto (grootschalige winteropnamen, kleur, 2013-2015) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).

Figuur 2: GRB-kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).

Figuur 3: Kadasterkaart met weergave van het onderzoeksgebied (CADGIS 201)

1.6 ONDERZOEKSSTRATEGIE

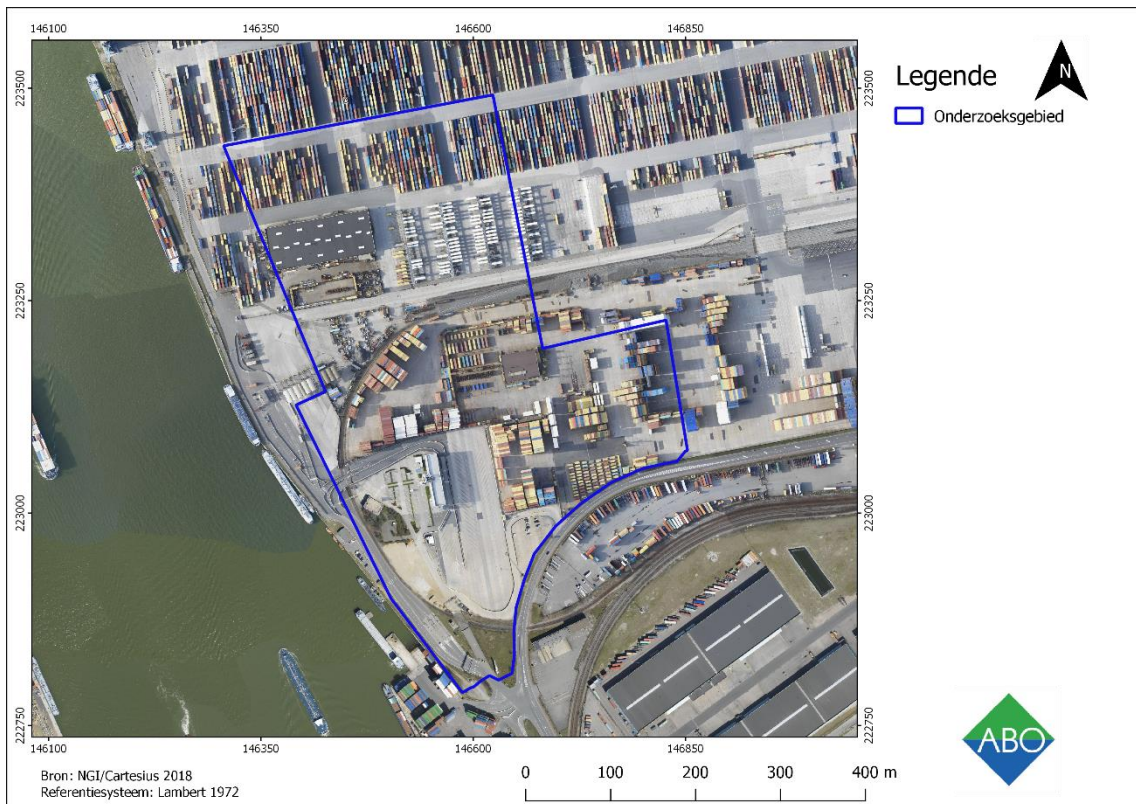
Volgende twee stappen worden ondernomen om een archeologisch verwachtingsprofiel op te stellen:

- 1) Een analyse van de bestaande en ontsloten landschappelijke gegevens plaatst het studiegebied in een breder landschappelijk kader (hfst. 3). Hiertoe werden zowel kaartmateriaal als literaire bronnen geconsulteerd.
- 2) Een analyse van de bestaande en ontsloten historische en archeologische gegevens geeft inzicht in het archeologisch potentieel van het studiegebied (hfst 4). Hierbij werden voornamelijk inventarissen onroerend erfgoed en historische kaarten geraadpleegd.

Het archeologisch verwachtingsprofiel wordt vervolgens geconfronteerd met de aard van de geplande werken teneinde de impact van deze werken te bepalen en een advies te formuleren.

2 AARD VAN DE BEDREIGING

2.1 HUIDIGE SITUATIE

Figuur 4: Ortholuchtfoto (middenschalige winteropnamen, kleur, 2016) met aanduiding van het onderzoeksgebied.

Het onderzoeksgebied is gelegen in de Antwerpse Haven en bevindt zich tussen het Kanaaldok B2 in het westen en het Delwaidedok in het noorden. Vandaag is deze zone sterk geïndustrialiseerd.

Oorspronkelijk was het onderzoeksgebied echter gelegen in de polders van de Schelde. De omgeving was dan ook afgedekt met afzettingen van deze rivier. Gedurende lange tijd waren de gronden er onbebouwd en in gebruik als akkers, velden of weilanden. In de 20ste eeuw veranderde het uitzicht van het onderzoeksgebied en de omgeving echter ingrijpend onder invloed van de uitbreidingen van de Antwerpse Haven. Zo werden er verschillende dokken uitgegraven en werden omliggende terreinen opgehoogd. Dit was vermoedelijk ook het geval voor het onderzoeksgebied.

In de loop van de jaren 1970 werden verschillende boringen uitgevoerd in de directe omgeving van het onderzoeksgebied. Ze dateren van voor de havenuitbreidingen in deze zone en dus van vóór de aanleg van het Delwaidedok. De boringen illustreren bijgevolg de oorspronkelijke bodemopbouw die bovenaan bestond uit een pakket teelaarde met een dikte van ca. 1m, bestaande uit klei, met daaronder zandlagen. De recente wijzigingen van het landschap als gevolg van de havenuitbreidingen doen echter vermoeden dat deze boorrapporten niet langer representatief zijn voor het onderzoeksgebied. Bij het ontwikkelen van de Antwerpse haven werden immers verschillende dokken uitgegraven en werden omliggende terreinen opgehoogd. Het onderzoeksgebied zelf is net niet opgenomen op de grondmechanische kaart (1982), maar de aard van het terrein, zijnde een zone voor havenindustrie langs een dok, doet vermoeden dat

een gelijkaardige situatie zich hier presenteert zoals het geval is voor de rest van de Antwerpse haven.¹ Het onderzoeksgebied en de onmiddellijke omgeving werden dan ook mogelijk met zo'n 2 tot 4m opgehoogd. De samenstelling van de aangevoerde grond kan variëren en omvat mogelijk een mix van zandig materiaal, puin, slib, etc. Ook een vergelijking van oude en recente topografische kaarten wijst op een ophoging van het terrein in de tweede helft van de 20ste eeuw omwille van de wijzigingen van de hoogtelijnen. Evenzo is een duidelijk hoogteverschil merkbaar tussen het oorspronkelijke landschap en het gebied dat momenteel tot de Antwerpse haven behoort (zie Figuur 5). Op basis van deze gegevens wordt de dikte van het ophogingspakket geschat zo'n 3 à 4m te bedragen. De werkelijke dikte kan echter afwijken.

Figuur 5: DTM (1m) met aanduiding van het hoogteverloop voor de overgang van de regio met landelijk karakter in het noorden naar het havengebied in het zuiden.

Het is wel zeker dat er in het begin van de tweede helft van de 20ste eeuw een dok werd gegraven net ten noorden van het studiegebied. Het Delwaidedok werd ingehuldigd in 1982 en kent tot op heden een intensief gebruik. De omliggende terreinen werden verhard en (deels) bebouwd en doen bijvoorbeeld dienst als containerterminal of stapelplaats voor ertsen. De geplande werken op het terrein tussen de Nieuwe Westweg en het Delwaidedok, ter hoogte van de voormalige concessie van DP World, gaven aanleiding tot dit bureauonderzoek.

Momenteel is het onderzoeksgebied volledig voorzien van een asfaltverharding. Het terrein doet er dienst als containerterminal en er bevinden zich o.a. loodsen en een atelier. De bodemingrepen hebben er allemaal plaatsgevonden in het ophogingspakket. Enkel waar voor de fundering gebruik gemaakt werd van palen werd mogelijk lokaal het oorspronkelijke bodemarchief aangetast daar waar de heipalen zich bevinden.

¹ Specifiek voor dit onderzoeksgebied werd gekeken naar kaartblad 7.7.5-8 Ekeren Zuid van de grondmechanische kaart uit 1982.

2.2 TOEKOMSTIGE SITUATIE

Het onderzoeksgebied is gelegen in een industriezone in de Antwerpse Haven nabij spoorwegen en belangrijke verbindingswegen zoals de A12 op de rechteroever van de Schelde. Momenteel is dit terrein volledig verhard en bevinden er zich enkele gebouwen. Het project betreft de renovatie en heraanleg van een containeropslagplaats. De site betreft heeft een oppervlakte van +/- 170.000m². Deze werd voorheen gebruikt als containeropslagplaats, deel uitmakend van het grotere geheel langs het Delwaiedok.

Tijdens de werken zal een bestaande gate in en out locaties (poorten, kiosk en kleine gebouwen etc) gesloopt worden. Tijdens dit proces vinden geen bodem intrusieve handelingen plaats. Bijkomend vindt een algemene heraanleg van het terrein plaats, waarbij nieuwe asfalt (+16cm dik) en nieuwe onderfundering voor de asfalt (+45cm dik) worden geplaatst. Plaatselijk, tot een diepte van maximum 2m TAW, worden riolen en trekbuizen vernieuwd. Verschillende lichtmasten worden geplaatst met ondiepe funderingen, deze zullen een beperkte en lokale impact van 1.5m TAW hebben. Bijkomend worden reefer aansluitingen voor containers geplaatst met een maximum diepte van 1.5m TAW. Tegelijkertijd met de ingrepen in de bodem vindt ook de renovatie van de gevels en dak van het bestaande magazijn plaats. Bij deze renovatie blijven de bestaande vloer en funderingen onaangeraard, er zullen dus voor de renovatie van het reeds aanwezige magazijn geen bodemingrepen gebeuren

Handeling	Max Diepte
Afbraak bestaande gate (in en out locaties, poorten etc)	Geen bodemingrepen
Afspraak bestaande kleine gebouwen	Geen bodemingrepen
Algemene heraanleg verhardingen	0.61 m-mv
Plaatselijk herstellen van riolen en trekbuizen	2,00 m-mv
Plaatsen van lichtmasten op ondiepe funderingen	1.5 m-mv
Renovatie van gevel en dak van bestaande magazijn	Geen bodemingrepen
Plaatsen van reefer aansluitingen voor containers	1.5 m-mv

Al de geplande bodemingrepen zullen plaatsvinden in een reeds verstoorden opgehoogd pakket. De aanleg van verharding en de eerder gebouwde structuren hebben reeds voor een bodemverstoring gezorgd tot op een diepte van minimaal 60cm. Verder zullen de uit te voeren werken enkel een impact hebben op het reeds aanwezige ophogingspakket. Bijgevolg zal er dus geen verstoring zijn van eventueel archeologisch interessante lagen tijdens de geplande werken aangezien de zone voor de bodemingrepen samenvalt met een eerder opgehoogd en of verstoord terrein. Het oorspronkelijke bodemarchief bleef bewaard onder dit metersdikke ophogingspakket tijdens voorgaande werken. De nieuwe werken die zullen worden uitgevoerd gaan eveneens niet dieper dan het aanwezige ophogingspakket en aldus zal het oorspronkelijke bodemarchief onder dit ophogingspakket onaangeroerd blijven.

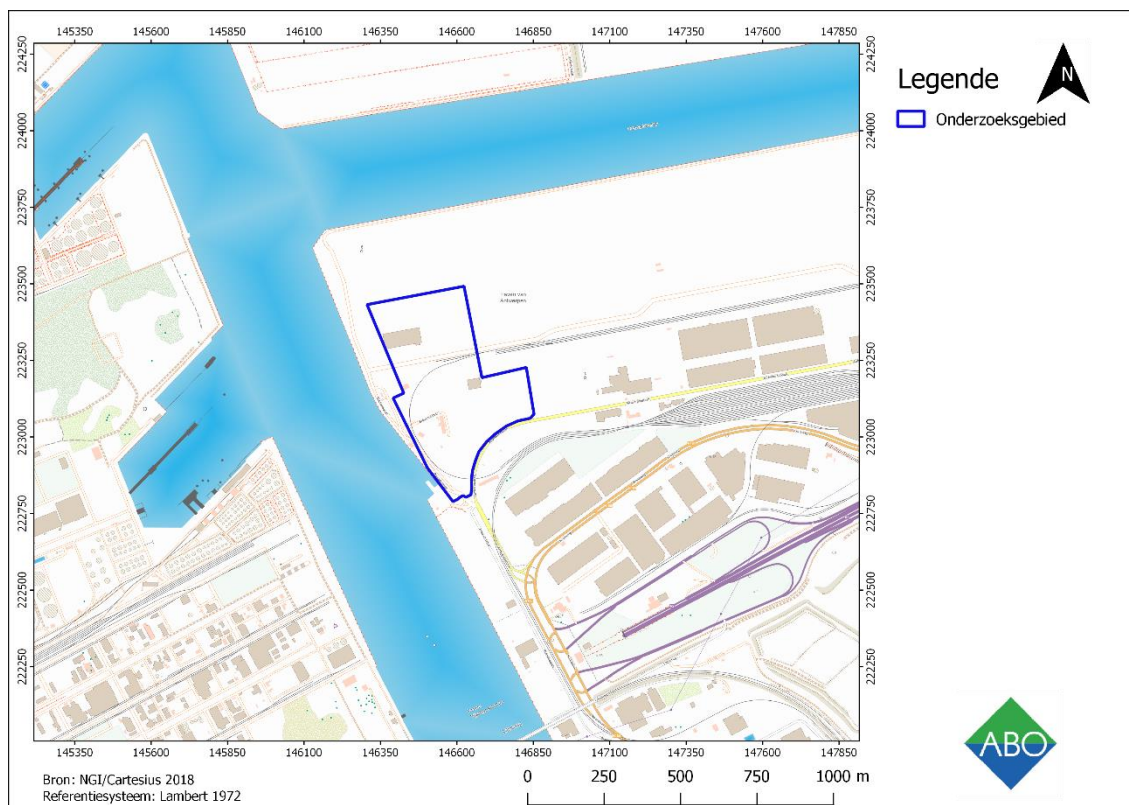

Figuur 6: Ontwerpplan van de uit te voeren werken (donkergrijs) op het terrein tussen het kanaaldok B2 en het Delwaiedok. (Bron: opdrachtgever 2019)

3 ASSESSMENTRAPPORT: LANDSCHAPPELIJKE ANALYSE

3.1 TOPOGRAFISCHE SITUERING

3.1.1 TOPOGRAFIE

Figuur 7: Uittreksel van de topografische kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).

Het onderzoeksgebied is gelegen op de rechteroever van de Schelde in het Antwerpse havengebied. Het terrein zelf bevindt zich tussen de Kanaaldok B2 in het westen en het Delwaidedok in het noorden. De onmiddellijke omgeving heeft een sterk geïndustrialiseerd karakter wat weerspiegeld wordt in de aanwezigheid van overwegend industriële gebouwen. De toegang tot de verschillende bedrijventerreinen wordt enerzijds voorzien via de dokken en artificiële waterwegen die de verbinding vormen met de Schelde, die ten westen van het onderzoeksgebied stroomt. Over land verloopt het transport via grote wegen zoals de Antwerpsebaan en A12 ten oosten van het onderzoeksgebied of via de talrijk aanwezige spoorwegen. Zo zijn er ook direct ten westen, noorden en oosten van het onderzoeksgebied spoorwegbundels aanwezig.

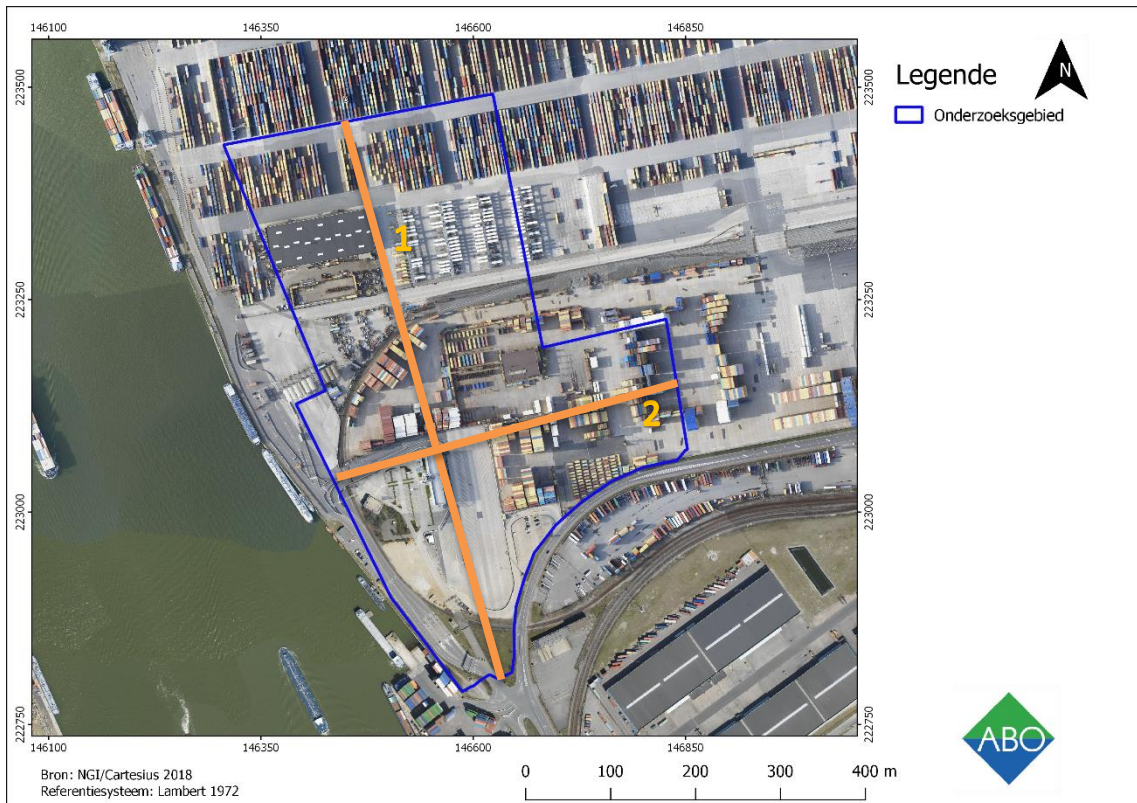
Direct ten noorden van deze spoorwegen, de Antwerpsebaan en de Opstalbeek heeft de omgeving een landelijk karakter. Dit geldt ook voor het landschap ten oosten van de A12. Er komen hoofdzakelijk loofbos, permanent hooiland, struikgewas, onbegroeide grond en land- of tuinbouwgrond voor. In mindere mate zijn er ook struikgewas en boomkwekerijen aanwezig. Nog meer naar het noorden is een concentratie van bewoning en bebouwing aanwezig in de kern van Berendrecht en ook in oostelijke richting is een dorpscentrum aanwezig, namelijk dat van Stabroek. Ten noordoosten van het onderzoeksgebied bevinden zich nog een fort en de antitankgracht die getuigen van de militaire geschiedenis van Antwerpen.

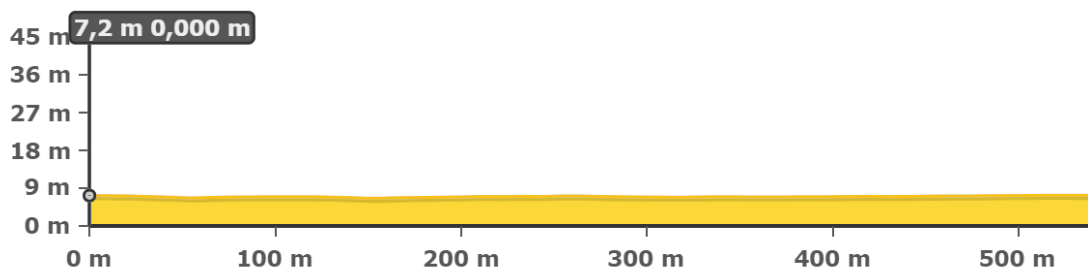
3.1.2 HOOGTEVERLOOP

Het onderzoeksgebied is gelegen op vlak terrein in de Antwerpse haven. In het westen bevindt het terrein zich op een hoogte van 6,8m TAW om in oostelijke richting een hoogte van 7,2m TAW te bereiken. Het noordelijke gedeelte van het terrein is gelegen op een hoogte van 6,9m TAW en het zuiden op 7,2m TAW. Het laagste punt bevindt zich op 6,4m TAW terwijl het hoogste punt gelegen is op 7,4m TAW en wordt gehaald op het centrale deel van het terrein. Bijgevolg bedraagt het maximale hoogteverschil 1 m voor de volledige zone. Voor het hele terrein zijn beperkte lokale hoogteverschillen merkbaar.

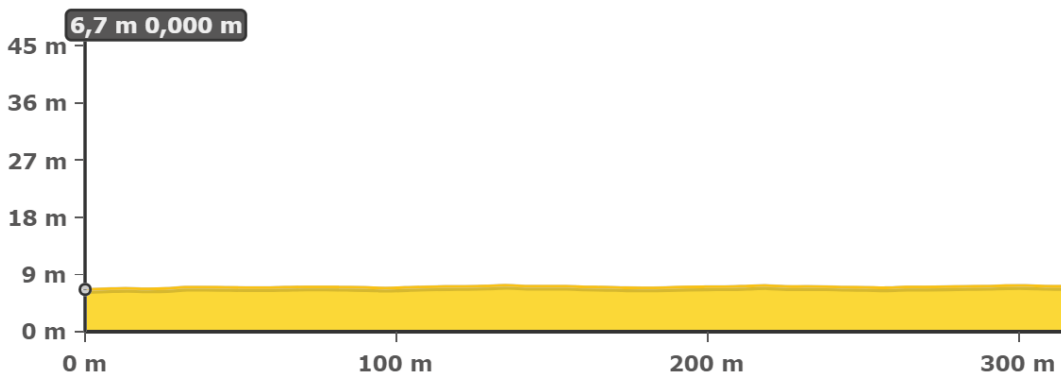
De directe omgeving van het onderzoeksgebied heeft algemeen gesteld een vlak karakter en wordt gekenmerkt door de Schelde en Kanaaldok B2ken met tussenliggende industriezones. De loop van de rivier valt samen met het laagst gelegen deel van de regio. Het is duidelijk dat het oorspronkelijke poldergebied langs de Schelde werd vervangen door een antropogeen landschap met ophoging, kaaien, gebouwen, transportwegen, etc. Het uitzicht van het natuurlijke landschap werd gewijzigd in functie van het uitbouwen van de Antwerpse haveninfrastructuur. De dominante reliëfelementen in het landschap zijn dan ook een gevolg van dit menselijk ingrijpen. Ten noorden en oosten van het onderzoeksgebied bleef de oorspronkelijke omgeving echter bewaard rondom de dorpskernen van Berendrecht en Stabroek. De overgang tussen de industriezone van de haven en het omliggende oorspronkelijke polderslandschap is duidelijk te herkennen in het reliëf. Het digitaal hoogtemodel en de hillshade tonen immers dat het havengebied beduidend hoger gelegen is dan het omliggende land dat zijn oorspronkelijke karakter bewaarde. Ook andere antropogene elementen in het landschap zoals de A12 en het fort zijn duidelijk zichtbaar.

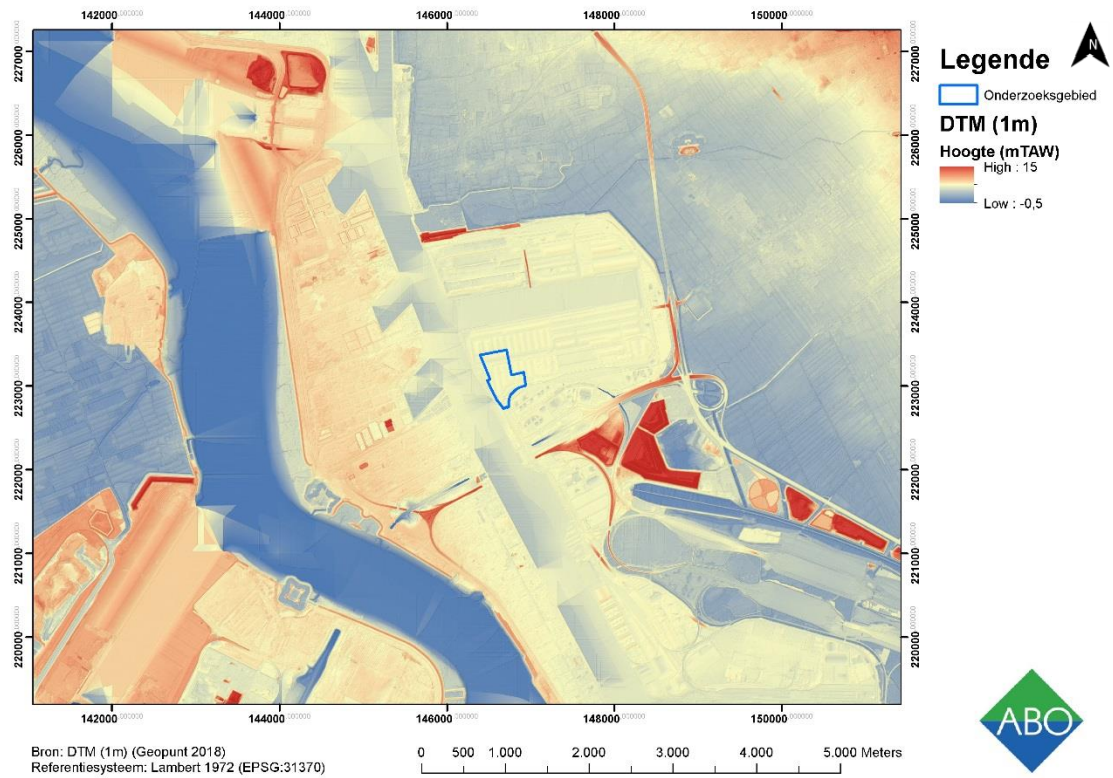
1

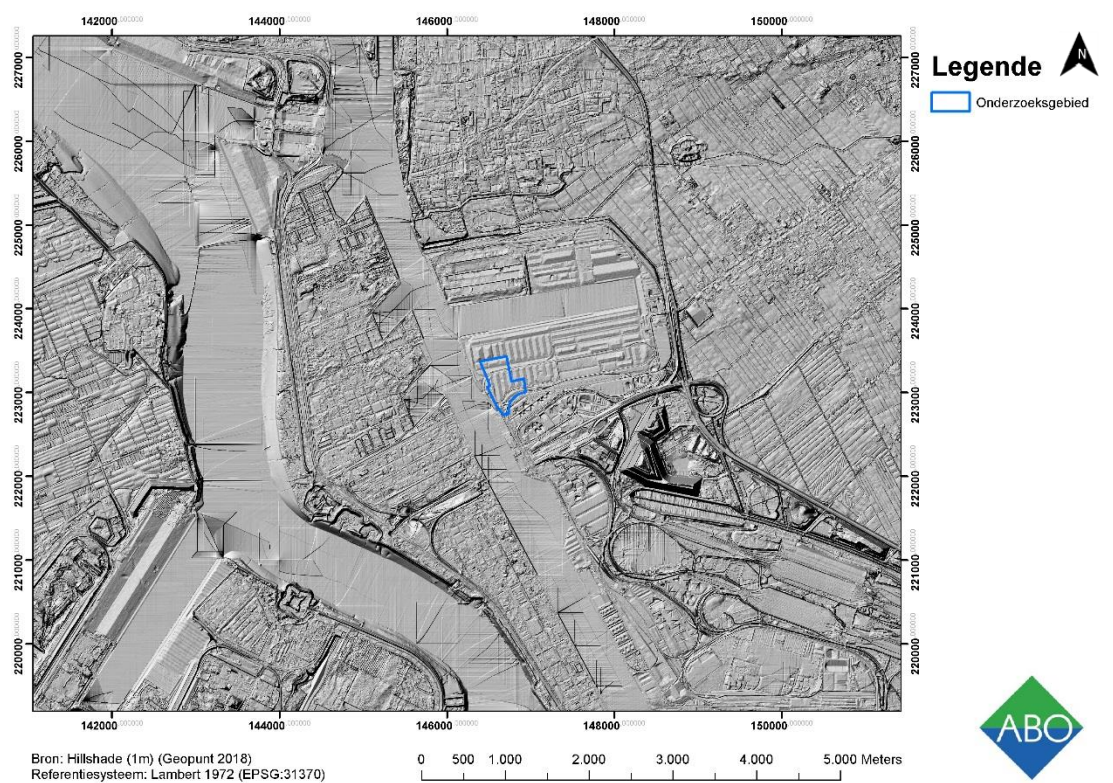
2

Figuur 8: Ortholuchtfoto (grootschalige winteropnamen, kleur, 2013-2015) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw). De hoogteprofielen (oranje met nummer) zijn daaronder weergegeven als volgt: noord-zuid (1 - noordzuid) en west-oost (2 - onder). Aangemaakt op schaal 1:5000. (Bron: Geopunt 2017)

Figuur 9: Overzichtskaart op schaal 1:25000 (boven) en detail op schaal 1:7500 (onder) van het DTM (1m) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw)

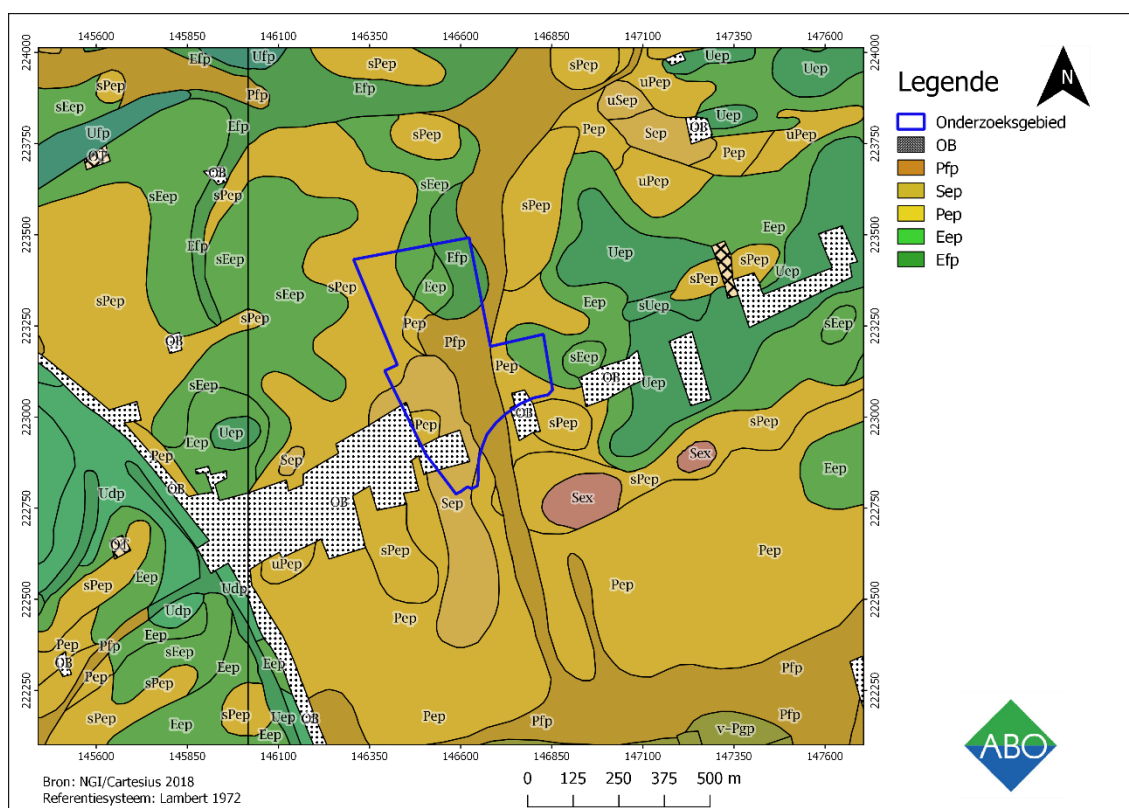

Figuur 10: Hillshade (afgeleid van DTM 5m) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).

3.2 BODEMKUNDIGE SITUERING

3.2.1 BODEMKAART

Figuur 11: Gedigitaliseerde bodemkaart (1:20.000) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).

Het terrein waarop de geplande werken zullen uitgevoerd worden, bevindt zich in de Scheldepolders en ruimer gezien in de zone van de Vlaamse zandstreek. Aangezien het onderzoeksgebied op de rechteroever van de Schelde gelegen is, zal er hier niet ingegaan worden op de bodems die linkeroever karakteriseren omdat ze niet relevant zijn voor de huidige studie.

Ter hoogte van het onderzoeksgebied zelf komen verschillende gekarteerde bodemtypes voor. Het gaat om **OB**, **Eep**, **(s)Pep**, **Efp**, **Pfp** en **Sep**. Ook in de ruimere omgeving komen deze kleien en licht zandleemgronden voor.

Lokaal wordt een **OB**-bodem weergegeven op het terrein. Het gaat om een bebouwde zone waardoor het bodemtype niet gekarteerd kon worden. Dit betekent dat het bodemprofiel mogelijk reeds door menselijke ingrepen gewijzigd of vernietigd is. Bijgevolg is het archeologisch potentieel dan ook laag. Er kan echter gesuggereerd worden dat de natuurlijke bodem er aansluit bij de klei en licht zandleemgronden in de directe omgeving..

In de noordoostelijke hoek van het terrein komt nog een **Efp**-bodem voor. Deze sterk gleyige bodem is een kleigrond zonder profielontwikkeling. Onder de donkergrijze Ap horizont met intense roestverschijnselen komt een bleekgrijze klei voor die vanaf 50cm diepte een zwartblauwe kleur heeft. Op grote diepte wordt een papachtig slib aangetroffen met half verteerde plantenresten. Efp gronden vormden de oude bedding van niet volledig gecolmateerde kreekgeulen. Een antropogene invloed bij deze gronden is in verband te brengen

met uitvening. De **Eep**-bodem die erlangs voorkomt is eveneens een natte kleigrond. De bouwvoor is donker grijsbruin en matig kalkhoudend. Roestverschijnselen beginnen tussen 40 en 60cm en vanaf een diepte van 80 à 100cm is het materiaal volledig gereduceerd. De bodems komen meestal voor in komvormige depressies en hebben te kampen met wateroverlast in de winter. Een antropogene invloed bij deze gronden is in verband te brengen met uitvening en bij vergraven bodems is er meestal een vermenging met turfresten.

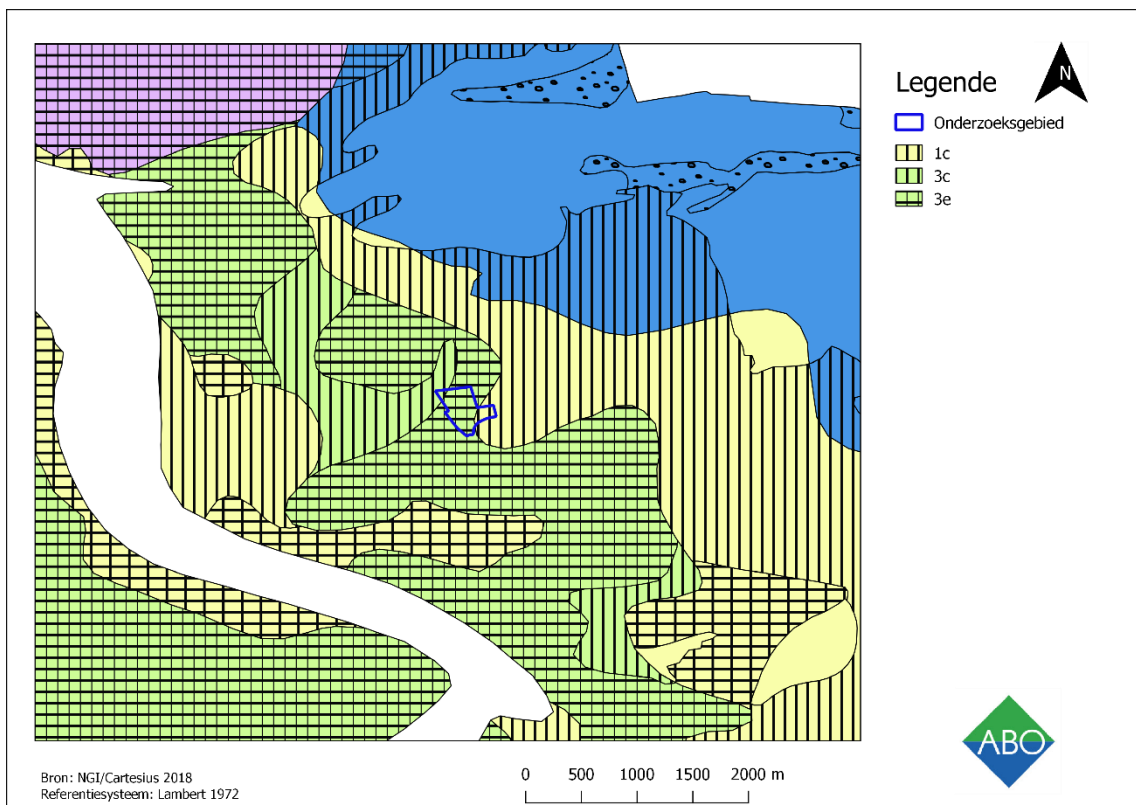
Een groot gedeelte van het terrein wordt gekenmerkt door een **(s)Pep**-bodem. Deze natte licht zandleembodem heeft geen profielontwikkeling en bevindt zich bovenop een zandsubstraat dat op geringe diepte (ondieper van 75cm) voorkomt. De bouwvoor is donker grijsbruin en vertoont roestverschijnselen. Vanaf zo'n 25cm diepte is het materiaal bruingrijs en sterk roestig. Tussen 40 en 55cm wordt het materiaal grijs van kleur en is het profiel fijn gelaagd met afwisselende zandige en kleiige laagjes. Vanaf een diepte van ca. 100cm is het materiaal volledig gereduceerd. In de winter kampen deze bodems met wateroverlast en in de zomer blijven ze vochtig wat ze geschikt maakt als weiland.

Zeer lokaal is ook nog een **Pfp**-bodem aanwezig. Dit zijn zeer natte licht zandleembodems zonder profielontwikkeling. De donkerbruine tot donker grijsbruine bovengrond is soms iets verveend. Met de diepte nemen de roestverschijnselen af en vanaf een diepte van 50 à 100cm komt een volledig gereduceerde zone voor bestaande uit zwartblauw slib gemengd met plantenresten. Periodiek staan deze gronden onder water waardoor ze enkel geschikt zijn voor grasland.

Lokaal is ook nog **Seb** bodem aanwezig. Dit is een natte lemig zandbodem zonder profielontwikkeling. In deze hydromorfe bodems worden de roestverschijnselen reeds waargenomen in de bouwvoor. Onder de humeuze bovengrond is vanaf 30 cm diepte het licht kleiig stroomzand bleekgrijs. Volledige reductie met blauwgrijze kleur is waar te nemen vanaf 100 cm. De bodems zijn te nat voor akkerbouw en liggen volledig onder weide. Ze komen voor als lokale overslagvlekken in het polderlandschap.

Het moet hier opgemerkt worden dat de situatie, zoals weergegeven op de bodemkaart, niet meer lijkt overeen te komen met de huidige toestand die kan verwacht worden voor het terrein. Door de uitgraving van het Delwaiedok en de ophoging van de omliggende terrein ten gevolge van de uitbreidingen van de Antwerpse haven in de tweede helft van de 20ste eeuw kan een ophogingspakket aangetroffen worden op het terrein. De bodems die hier getoond worden, weerspiegelen de oorspronkelijke situatie van het onderzoeksgebied met kleiafzettingen van de Schelde en de alluviale afzettingen van de voormalige beek die ter hoogte van het onderzoeksgebied stroomde. Op basis van de 20ste en 21ste-eeuwse aanpassingen van het gebied zou hier opgehoogd terrein, en dus een ON-bodem, verwacht kunnen worden.

3.2.2 QUARTAIRGEOLOGISCHE KAART

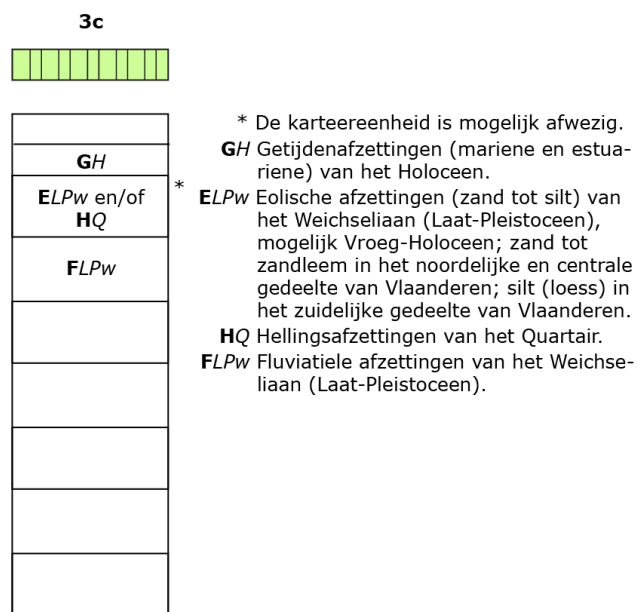
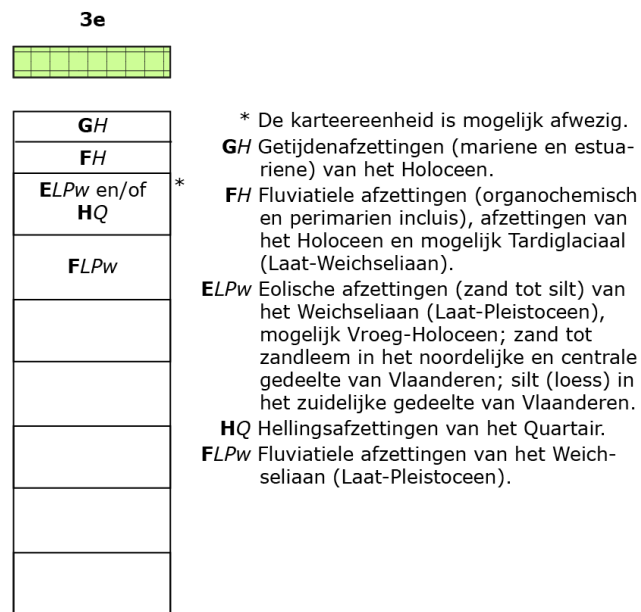
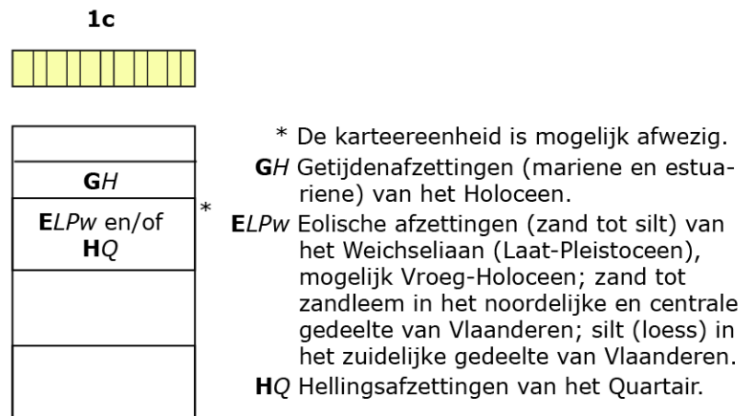
Figuur 12: Gedigitaliseerde Quartairgeologische kaart (1:200.000) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).

Het onderzoeksgebied bevindt zich nabij de Schelde in poldergebied in de ruimere regio van de Vlaamse zandstreek. De oorspronkelijke polder heeft op rechteroever echter plaats moeten maken voor de verschillende havenuitbreidingen.

Het terrein waarop deze studie van toepassing is, wordt gekenmerkt door **profieltype 1c, 3c en 3e**. Dit houdt in dat er Holocene en/of Tardiglaciale getijdenafzettingen bovenop de Pleistocene sequentie aanwezig zijn.

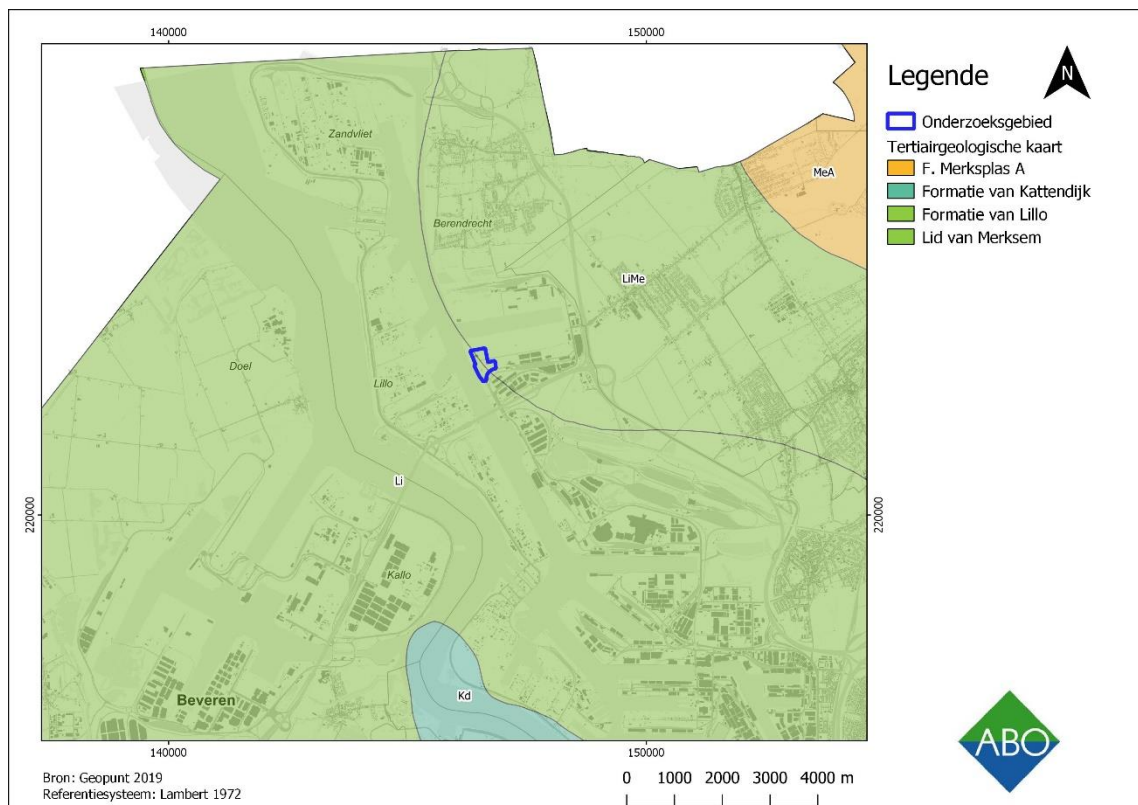
Een dergelijke sequentie heeft een inherent archeologisch potentieel. Indien paleobodems bedekt zijn, heeft dit de archeologische resten die op of in deze bodems aanwezig zijn mee beschermd. De eolische zand(lem)en die in het laat-Weichseliaan zijn afgezet vormden plaatselijk zand(lem)ige opduikingen die boven het natte landschap uitstaken. Dergelijke locaties vormden foci van bewoning voor paleolithische en mesolithische gemeenschappen. Tijdens het Tardiglaciaal en Holoceen werden deze opduikingen bedekt door fluviatiel sediment, waardoor ze beschermd werden tegen destructie.

Een beschrijving van de sequenties ter hoogte van het onderzoeksgebied is hieronder terug te vinden.

Figuur 13: Quartairgeologische sequenties ter hoogte van het onderzoekgebied: profieltype 1c, 3e en 3c.

3.2.3 TERTIAIRGEOLOGISCHE KAART

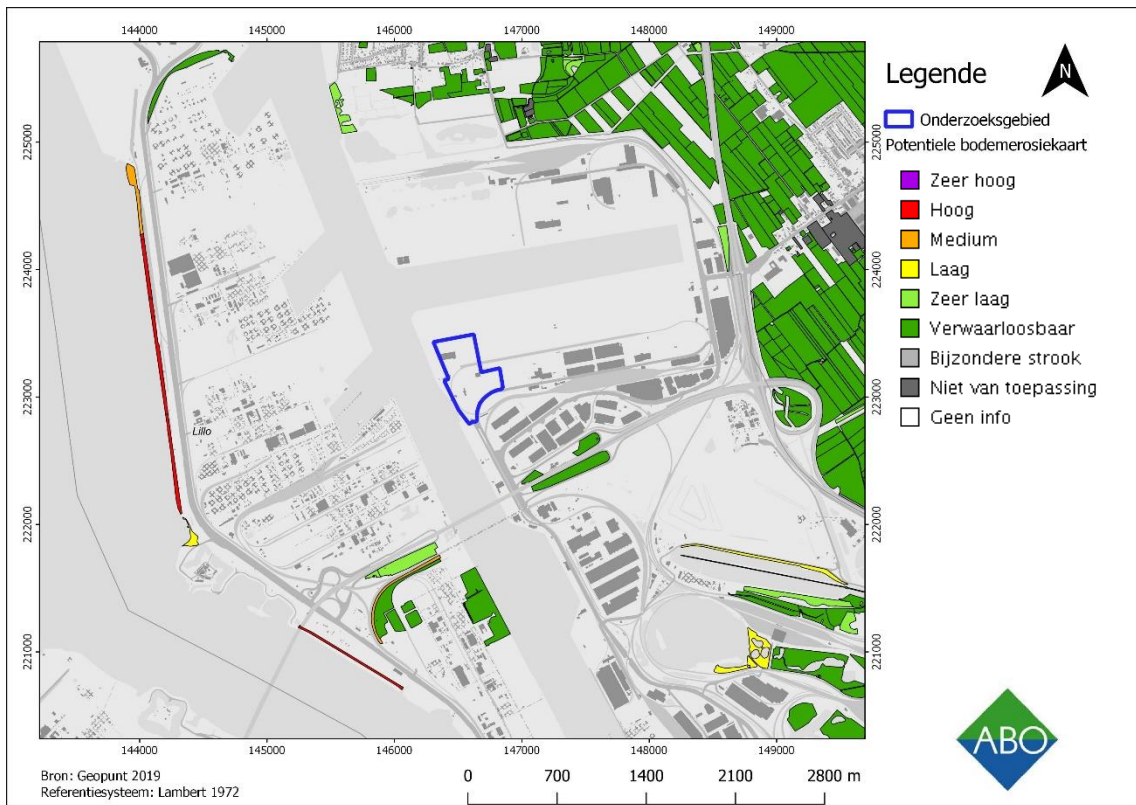
Figuur 14: Gedigitaliseerde Tertiairgeologische kaart (1:80.000) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).

De Tertiaire geologie van het onderzoeksgebied bestaat uit de Pliocene afzettingen van de **Formatie van Lillo**. Dit is een mariene lithostratigrafische eenheid die bestaat uit groen tot grijsbruin fijn zand dat weinig glauconiethoudend is en schelpen bevat aan de basis. Binnen deze formatie worden een onderscheid gemaakt in het Lid van Zandvliet, Lid van Merksem, Lid van Kruisschans, Lid van Oorderen en Lid van Luchtbal.

Ter hoogte van het onderzoeksgebied bevinden de Tertiaire afzettingen zich op een diepte tussen -5m tot 0m TAW. Rekening gehouden met het hoogteverloop van het onderzoeksgebied (zie 3.1.2) betekent dit dat de Tertiaire afzettingen zich relatief ondiep onder het oorspronkelijk loopvlak bevinden. Omdat het terrein echter werd opgehoogd in de 20ste eeuw bevinden deze afzettingen zich dieper. Toch zullen ze relevant zijn voor dit onderzoek omdat ze kunnen worden bereikt door de funderingspalen.

3.2.4 BODEMEROSIEKAART

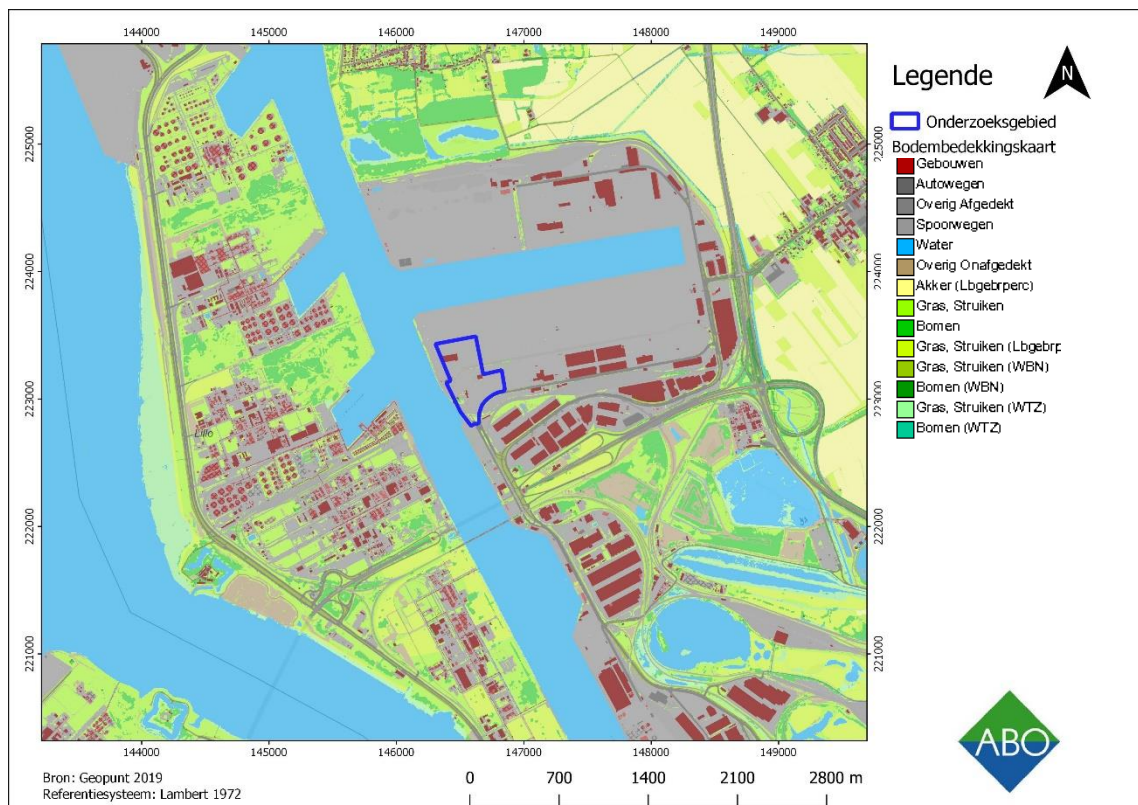

Figuur 15: Bodemerosiekaart op perceelsniveau met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw) op zwart-wit GRB.

Voor het studiegebied is er door de aanwezigheid van verhardingen en bebouwing geen informatie beschikbaar over de potentiële bodemerosie. Dit is ook het geval voor de ruime omgeving rondom het terrein waar bijvoorbeeld haveninfrastructuur of bebouwing aanwezig zijn. In de nabijheid van het onderzoeksgebied is er slechts informatie beschikbaar voor enkele groenere zones die het oorspronkelijke landelijke landschapskarakter bewaard hebben. Deze landbouwgronden en ook de andere percelen waarvoor informatie beschikbaar is, worden gekenmerkt door een zeer lage tot overwegend verwaarloosbare erosie.

Het historisch erosiepotentieel van het studiegebied is waarschijnlijk sterk vergelijkbaar met de polderpercelen. Het kan dus worden aangenomen dat ook ter hoogte van het te onderzoeken terrein de erosiegevoeligheid zeer laag tot verwaarloosbaar was. In het algemeen gesteld kan een sterkere erosiegevoeligheid gekoppeld worden aan een sterkere helling van het terrein, hoewel ook bodemgebruik hierop een invloed heeft. De aanwezigheid van begroeiing zorgt immers voor een lagere erosiegevoeligheid. We willen hierbij ook opmerken dat hoe lager de erosiegevoeligheid is, hoe groter de kans is op een goede bewaring van het (archeologische) bodemarchief.

3.2.5 BODEMGEBRUIKSKAART

Figuur 16: Bodemgebruiksk kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).

Het onderzoeksgebied bevindt zich in de Antwerpse haven en hoofdzakelijk haveninfrastructuur (lila), met o.a. loodsen, magazijnen en kaaimuren, is dan ook kenmerkend voor de regio. Ook voor het terrein zelf is dit het geval. In de omgeving komt daarnaast ook “andere infrastructuur” (donkergrijs) voor die bijvoorbeeld gerelateerd is aan spoorwegen en grote landwegen voor transport. Direct ten westen en zuiden van het onderzoeksgebied wordt een wateroppervlak (blauw) weergegeven. Het gaat hier respectievelijk om Kanaaldok B2 en het Delwaidedok. Opvallend is echter dat de percelen direct ten westen van het onderzoeksgebied eveneens als water zijn weergegeven terwijl deze zone momenteel in gebruik is als opslagplaats voor erts.

De ruimere omgeving van het onderzoeksgebied wordt gekenmerkt ten westen en zuiden gekenmerkt door haveninfrastructuur en bebouwde zones (rood). In mindere mate zijn er ook weiland (geel) en akkerland (wit) aanwezig. De aanwezigheid van akkerland in deze sterk geïndustrialiseerd regio kan op heden echter in vraag gesteld worden. Ten noorden en oosten van het onderzoeksgebied, buiten de Antwerpse Haven, zijn deze landbouwgronden echter sterker vertegenwoordigd en worden ze doorsneden door de bebouwde zones van de dorpskernen Berendrecht en Stabroek.

Het onderzoeksgebied bevindt zich momenteel dus in een sterk bebouwde zone waarvan de structuren vooral van moderne aard zijn. Van het oorspronkelijke polderlandschap bleef dan ook amper nog iets bewaard in de directe omgeving van de haven.

4 ASSESSMENTRAPPORT: HISTORISCHE EN ARCHEOLOGISCHE VOORKENNIS

Geraadpleegde bronnen hoofdstuk 4 met betrekking tot historische en archeologische voorkennis	Toelichting
Inventarissen	
Inventaris archeologische zone	Niet gelegen in of nabij archeologische zone
Inventaris gebieden waar geen archeologie te verwachten valt (GGA)	Relevant, cf. 4.1.1
Inventaris bouwkundig erfgoed	Relevant, cf. 4.1.2
Beschermde cultuurhistorische landschappen	Relevant, cf. 4.1.3
Landschapsatlas, landschappelijk erfgoed	Relevant, cf. 4.1.4
Beschermde stads- en dorpsgezichten	Niet aanwezig (<1km)
Inventaris historische stadskern	Niet aanwezig (<1km)
Centraal Archeologische Inventaris	Relevant, cf. 4.1.5
Wereldoorlog relictten	Niet aanwezig (<1km)
Belgisch (verdwenen) molenbestand	Niet aanwezig (<1km)
Cartografische bronnen	
Fricxkaart (ca. 1712)	Relevant, cf. 4.2.1
Ferrariskaart (ca. 1771-1778)	Relevant, cf. 4.2.2
Atlas der Buurtwegen (ca. 1841)	Relevant, cf. 4.2.3
Vandermaelenkaart (1846- 1854)	Relevant, cf. 4.2.4
Popkaart (1842-1879)	Relevant, cf. 4.2.5
Topografische kaart België 1939	Relevant, cf. 4.2.6
Topografische kaart België 1969	Relevant, cf. 4.2.7
Ortholuchtfoto's	
Kleinschalige zomeropnamen, zwart-wit, 1971	Relevant, cf. 4.3
Kleinschalige zomeropnamen, kleur, 1979-1990	Relevant, cf. 4.3
Grootschalige winteropnamen, kleur, 2013-2015	Relevant, cf. 4.3

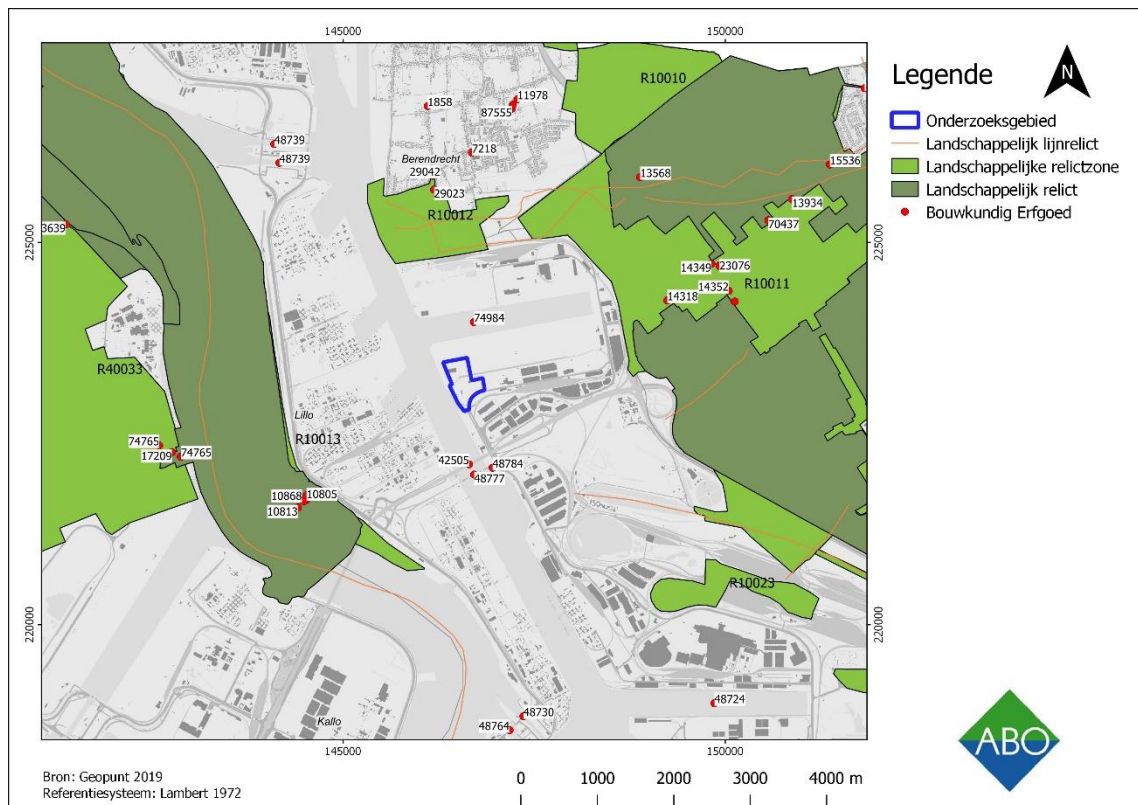
Figuur 17: Tabel met geraadpleegde bronnen voor hoofdstuk 4.

Antwerpen kent een lange geschiedenis en de stadskern ontwikkelde zich op de rechteroever van de Schelde rondom de 9de-eeuwse burcht. In het midden van de 16de eeuw werd de stad begrensd door de Spaanse vesten (huidige leien). Tussen 1860 en 1865 werd op 2,5km hier rondom een verdedigingslinie aangelegd naar ontwerp van Brialmont. Van het oorspronkelijke

landschap bleef echter weinig bewaard door de intensieve verstedelijking en havenuitbreidingen.

Het onderzoeksgebied zelf is gelegen in de Antwerpse haven die zich ontwikkelde door herhaalde uitbreidingen van aanlegplaatsen en bijhorende infrastructuur waarvoor bijvoorbeeld polderdorpen moesten wijken. Vanaf de 19de eeuw, onder Napoleon, werden er dokken en sluisen aangelegd rondom de 16de-eeuwse vestinggordel. Deze verdween echter toch naar het einde van de 19de eeuw toe door het steeds groeiende belang van de haven waarvoor uitbreidingen noodzakelijk waren. Deze groei zette zich ook verder in de 20ste eeuw. Zo werden er tussen 1956 en 1967 bijvoorbeeld nieuwe dokken gegraven zoals het Zesde Kanaaldok B2 en het Churchilldok en werd het Delwaidedok in het begin van de jaren 1980 in gebruik genomen. Tot op vandaag blijft de Antwerpse haven een gebied in ontwikkeling met een groot economisch belang.

4.1 INVENTARISSEN ONROEREND ERFGOED

Figuur 18: Overzichtskartaal Inventarissen Onroerend Erfgoed met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).

De overzichtskartaal van het Geoportaal Onroerend Erfgoed geeft voor het gebied onmiddellijk grenzend aan het te onderzoeken terrein geen melding van archeologische zones, beschermde stads- of dorpsgezichten, beschermde monumenten of wereldoorlog relict/zones. Het onderzoeksgebied is bijvoorbeeld wel omgeven door zones waar geen archeologie meer te verwachten valt.

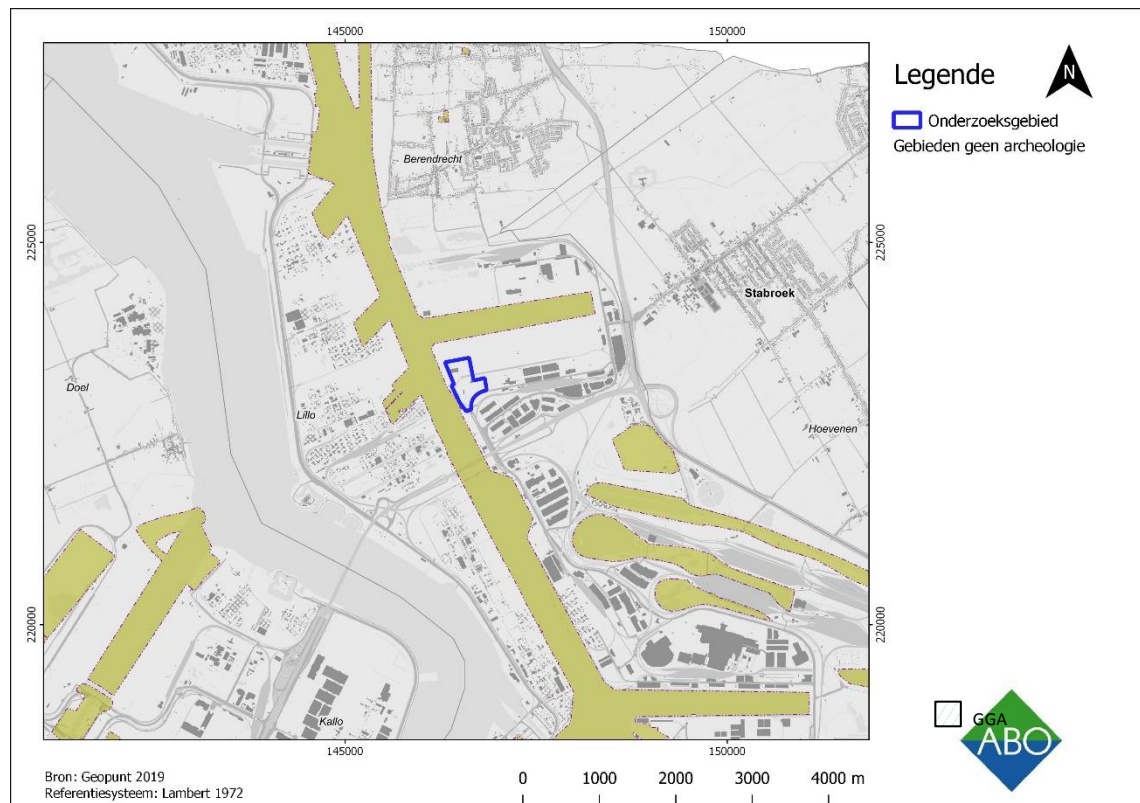
Aangezien de onmiddellijke relevantie van aanwezig erfgoed in de omgeving van het onderzoeksgebied afneemt wanneer de afstand tot dit terrein toeneemt, zal in deze studie enkel

ingegaan worden op de erfgoedwaarden die zich binnen een straal van maximaal 1km rondom het onderzoeksgebied bevinden.

4.1.1 GEBIEDEN GEEN ARCHEOLOGIE

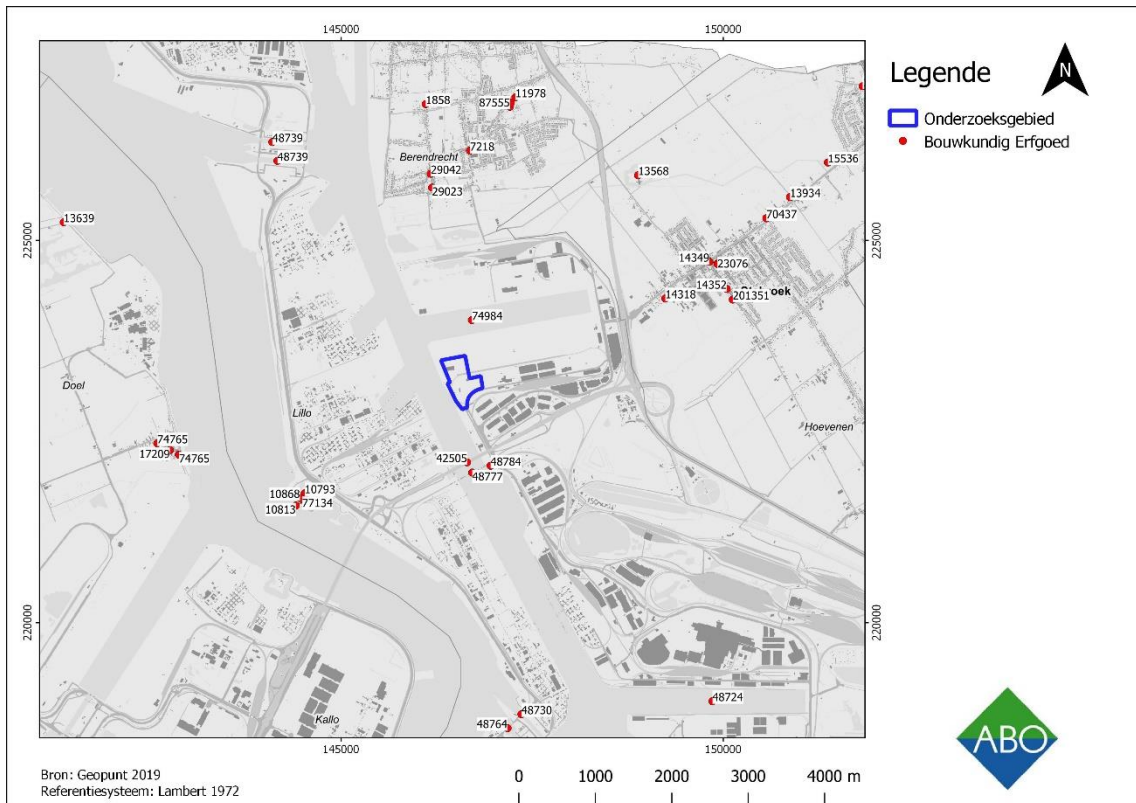
Volgens ministerieel besluit van 30 november 2016 (ID: 5994) worden de Kanaaldok B2ken erkend als gebieden waar geen archeologie meer te verwachten valt. Door de noodzakelijke, diepe uitgravingen van deze dokken werd het archeologisch bestand er vernietigd.

Figuur 19: Overzichtskartaal met aanduiding van gebieden waar geen archeologie meer te verwachten valt (gearceerd) in de omgeving van het onderzoeksgebied (blauw).

4.1.2 INVENTARIS BOUWKUNDIG ERFGOED

In de ruime omgeving van het onderzoeksgebied is bouwkundig erfgoed aanwezig dat getuigt van het oorspronkelijke karakter van het landschap, maar ook van de nieuwe situatie. Ze bevinden zich allemaal op geruime afstand van het onderzoeksgebied. Omdat de onmiddellijke wetenschappelijk relevantie van deze erfgoedwaarden voor deze studie afneemt wanneer de afstand tot het terrein toeneemt, zullen enkel de structuren binnen een afstand van maximaal 1km rondom het onderzoeksgebied besproken worden.

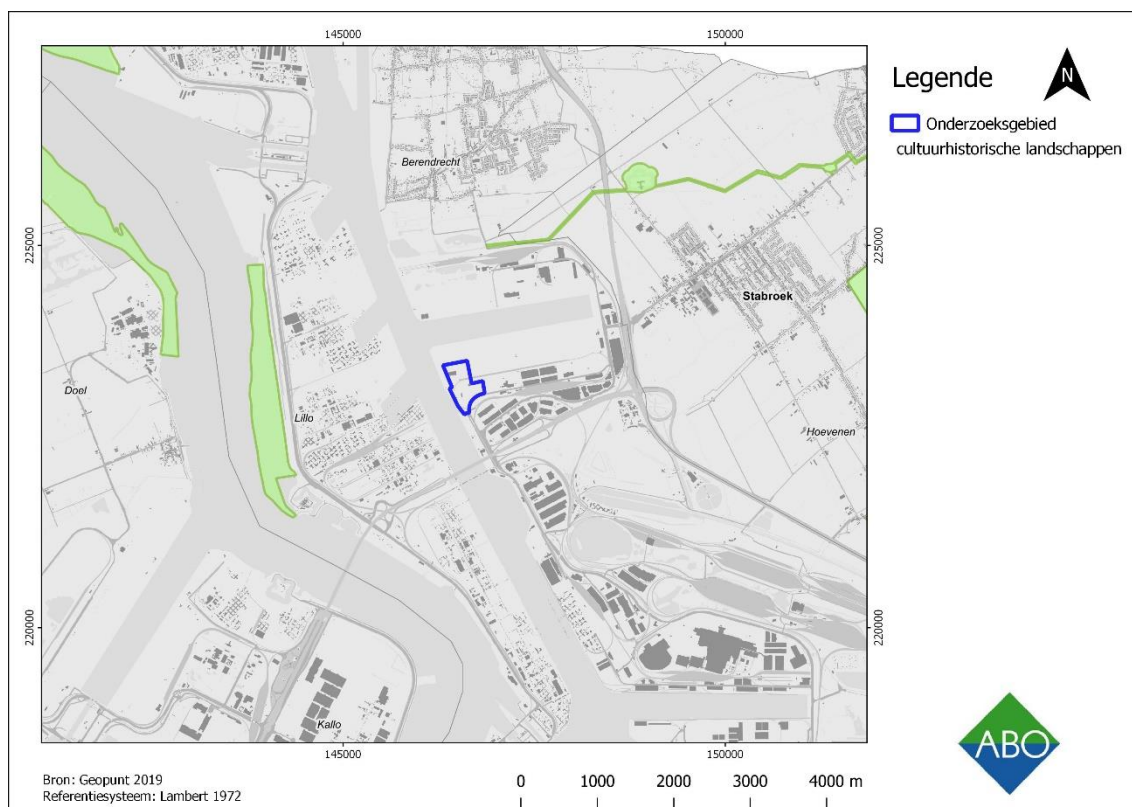
Figuur 20: Overzichtskartaal met bouwkundig erfgoed (rood) in de omgeving van het onderzoeksgebied (blauw).

ID	Locatie	Omschrijving	Datering	Status
10770	Delwaidedok zn, Antwerpen	Delwaidedok	Vanaf 1975	Vastgesteld 5/10/2009 Bewaard

Figuur 21: Overzichtstabel bouwkundig erfgoed.

Direct ten noorden van het onderzoeksgebied bevindt zich het Delwaidedok (ID: 10770). Het werd in 1982 ingehuldigd en ingericht als tweede dok voor hoofdzakelijk containers naast ertsen.

4.1.3 BESCHERMD CULTUURHISTORISCH LANDSCHAP

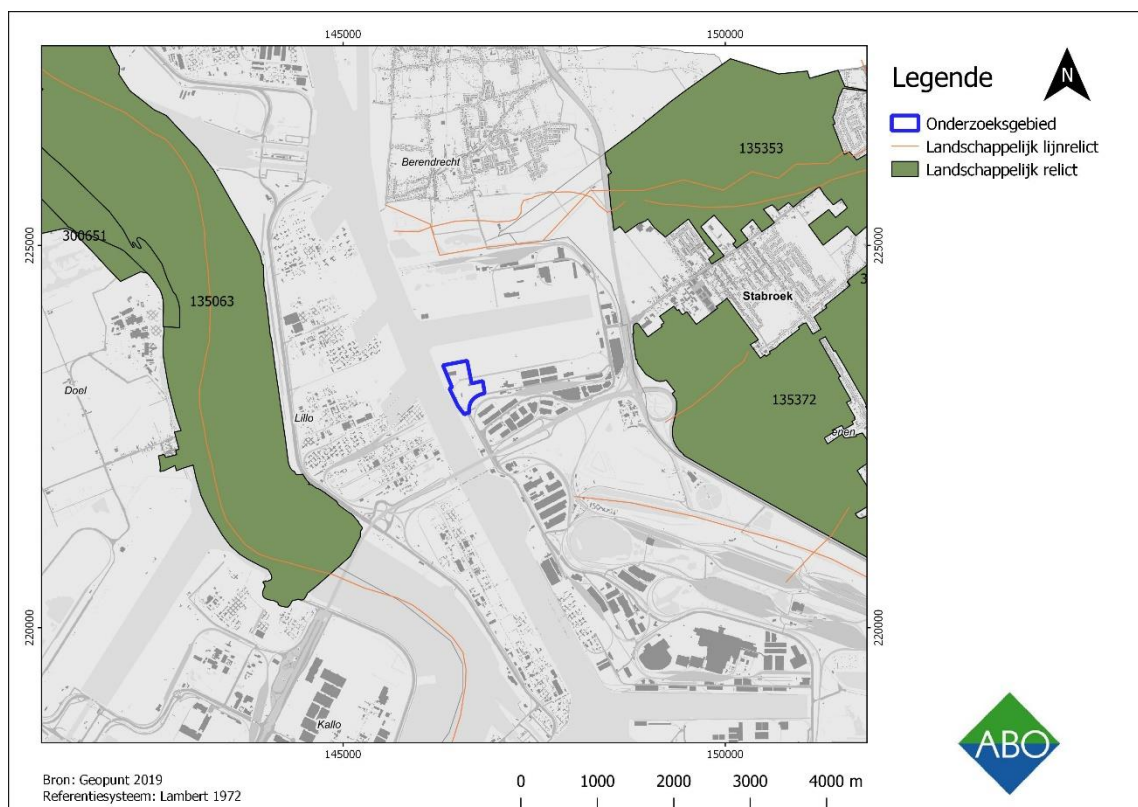
Figuur 22: Overzichtkaart met aanduiding van het beschermd cultuurhistorisch landschap in de omgeving van het onderzoeksgebied (blauw).

ID	Locatie	Omschrijving	Datering	Status
4344	Berendrecht, Stabroek, Kapellen, Brasschaat, Schoten, 's Gravenwezel, Schilde, Oelegem, Sint-Job-in-'t-Goor	Antitankgracht: bunkers, forten, grachten (verdedigingselementen), schansen, sluizen	Vóór WO I, interbellum, na WO II	Beschermd 30/12/1993 Aangepast 31/05/2007

Figuur 23: Overzichtstabel beschermde cultuurhistorische landschappen.

Ten noorden en oosten van Antwerpen werd de daar aanwezige Antitankgracht (ID: 4344) beschermd als cultuurhistorisch landschap waarvoor ook een beheersplan van kracht is. De antitankgracht en forten getuigen van de militaire geschiedenis van Antwerpen en zijn een vrij intact voorbeeld van vestingbouw in de eerste helft van de 20ste eeuw.

4.1.4 INVENTARIS LANDSCHAPPELIJK ERFGOED

Figuur 24: Overzichtskartaal met aanduiding van het landschappelijk erfgoed, inclusief relicten, in de omgeving van het onderzoeksgebied (blauw).

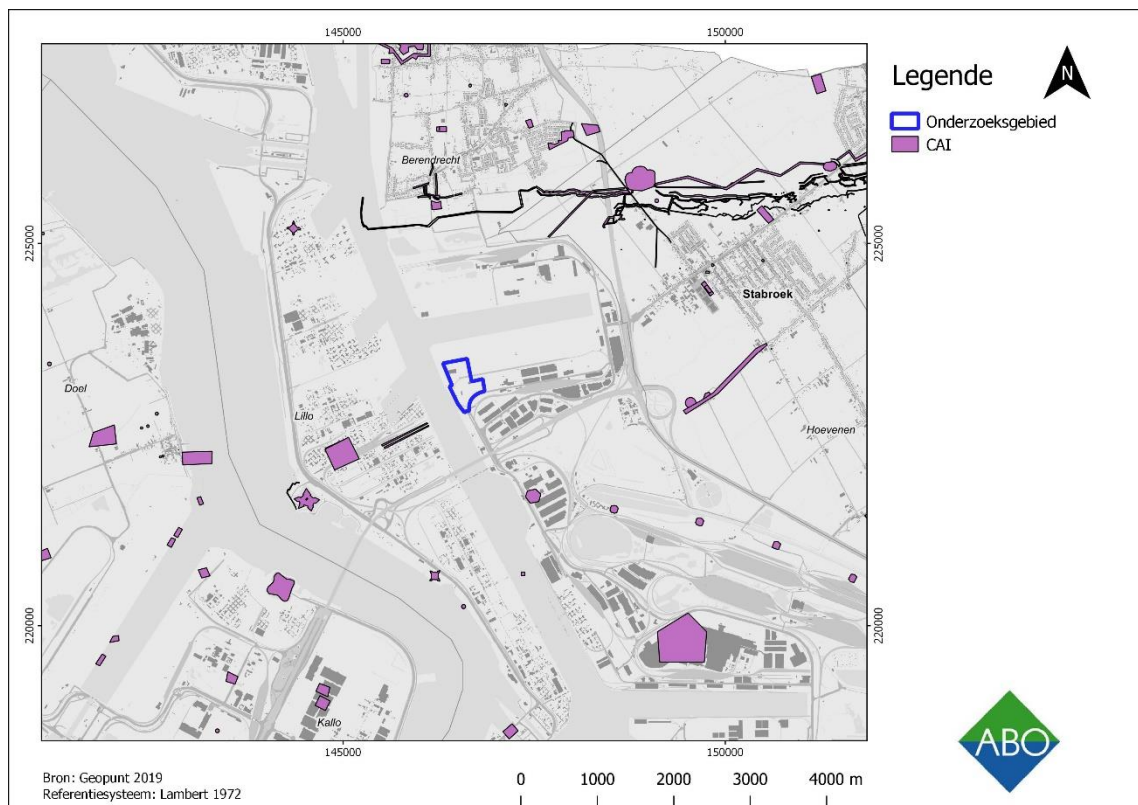
ID	Locatie	Omschrijving	Status
10284 / 135372 / A10073	Hoevenen, Stabroek, Kapellen, Ekeren	De Polder van Stabroek met overgangszone naar de Noorderkempen	Vastgesteld 18/01/2012
10289	Stabroek, Kapellen, Brasschaat, Kalmthout	Militair erfgoed op de overgang van Scheldepolders naar Kempen	Vastgesteld 29/04/2015
L10014	Antwerpen	Antitankgracht	/
L10011	Antwerpen	Oude dijk bij Berendrecht	/
L10015	Antwerpen	Duitse bunkerlinie Hoofdweerstandstelling	/

Figuur 25: Overzichtstabel met landschappelijk erfgoed.

Het landschappelijk erfgoed in de omgeving van het onderzoeksgebied getuigt o.a. van de militaire geschiedenis van Antwerpen door de aanwezigheid van de nog aanwezige verdedigingsstructuren (ID: 10284). Zo bevinden er zich een antitankgracht, verschillende forten en schansen en een bunkerlinie in de regio. Daarnaast zijn er echter ook landhuizen en domeinen die het landschap karakteriseren en de bewoningsgeschiedenis illustreren. Het oorspronkelijke landschap wordt verder ook nog weerspiegeld in de nabijgelegen polder (ID: 10284).

4.1.5 CENTRAAL ARCHEOLOGISCHE INVENTARIS

Figuur 26: Overzichtskartaal met aanduiding van CAI-locaties (groen) rondom het onderzoeksgebied (blauw).

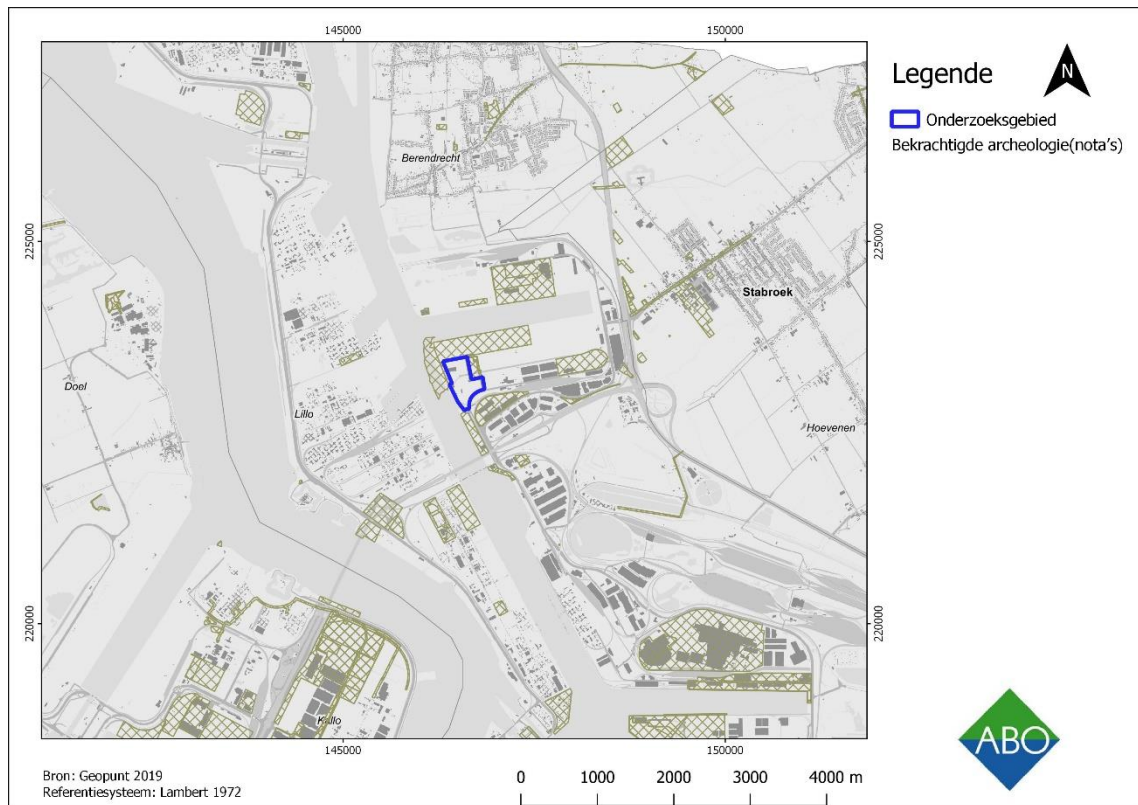
Binnen een straal van 1km rondom het onderzoeksgebied zijn slechts enkele CAI-meldingen gekend. Ze bevinden zich allemaal op geruime afstand van het terrein en weerspiegelen de militaire geschiedenis van Antwerpen. Allen dateren ze uit de periode van rond de Eerste Wereldoorlog en de meeste structuren werden geïdentificeerd op basis van luchtfotografie. Van oudere sporen of resten van menselijke aanwezigheid zijn momenteel geen meldingen gekend op of in de directe omgeving van het onderzoeksgebied.

ID	Locatie (nauwkeurig tot op 15m)	Omschrijving	Datering	Afstand tot terrein (m)
366142	Dorpskern van Lillo	Geïdentificeerde oude dorpskern van Lillo 3 – identificatie op basis van aanduiding op de Ferrariskaart	18 ^{de} eeuw	Ca 600m ZW
366160	Fort	Fort met aanwezigheid van schansen 2 tem 6 identificatie op basis van aanduiding op de Ferrariskaart	18 ^{de} eeuw	Ca 1717m Z

Figuur 27: Overzichtstabel CAI.

Omwille van de ontwikkelingsgeschiedenis van het onderzoeksgebied als onderdeel van de havenuitbreidingen kent het terrein momenteel een uiterst laag archeologisch potentieel. Eventuele aanwezige archeologisch interessante lagen bevinden zich dan ook onder een metersdik ophogingspakket en de kans dat er tijdens de geplande werken een impact is op het oorspronkelijke bodemarchief is zeer beperkt (zie 2.2).

4.2 BEKRACHTIGDE ARCHEOLOGIENOTA'S

Figuur 28: Bekrachtigde archeologienota's in de omgeving van het onderzoeksgebied

In de onmiddellijke omgeving van het onderzoeksgebied zijn reeds meerdere bekrachtigde archeologienota gekend.

ID 1600:

Deze archeologienota werd opgesteld door Annika Devroe (Devroe 2016) en behandelde een onderzoeksgebied gelegen aan het Delwaidedok. Meer bepaalt perceel afdeling 18 sectie B 164m (partim) en perceel afdeling B sectie C 38g (partim), gelegen ten noorden van het huidige onderzoeksgebied. Er werd een vrijgave geadviseerd

ID 4577:

Deze archeologienota werd opgesteld door ABO nv (Kaszas en Goovaerts 2017) en behandelde een onderzoeksgebied gelegen aan het Delwaidedok, direct ten oosten van het huidige onderzoeksgebied Meer bepaalt perceel afdeling 18 sectie B 164m en 164c. Er werd een vrijgave geadviseerd

ID 2843:

Deze archeologienota werd opgesteld door Annika Devroe (Devroe 2017) en behandelde een onderzoeksgebied gelegen aan het Delwaidedok. Meer bepaalt perceel afdeling 18 sectie B 164m (partim)gelegen ten noordwesten van het huidige onderzoeksgebied. Er werd een vrijgave geadviseerd.

ID 3265:

Deze archeologienota werd opgesteld door ABO nv (Goovaerts 2017) en behandelde een onderzoeksgebied gelegen aan de Kruisweg, ten zuiden van het huidige onderzoeksgebied Meer bepaalt perceel afdeling 18 sectie B 0162/00W000. Er werd een vrijgave geadviseerd

ID 464:

Deze archeologienota werd opgesteld door GATE (Cruz en Laloo 2016) en behandelde een onderzoeksgebied gelegen aan de Blauwhoefstraat ten zuidenwesten van het huidige onderzoeksgebied Meer bepaalt perceel afdeling 18 sectie B 0162/00W000. Er werd een vrijgave geadviseerd

ID 4468:

Deze archeologienota werd opgesteld door All – Archeo (Bruggeman en Ferket, 2017) en behandelde de onderzoekslocatie Noorderlaan 710. Meer bepaalt perceel afdeling 18 sectie E 199c (partim), gelegen ten zuiden van het huidige onderzoeksgebied. Er werd een vrijgave geadviseerd.

ID 2214:

Deze archeologienota werd opgesteld door Annika Devroe (Devroe 2017) en behandelde een onderzoeksgebied gelegen aan het Delwaide dok. Meer bepaalt perceel afdeling 18 sectie B 60b (partim) gelegen ten noorden van het huidige onderzoeksgebied. Er werd een vrijgave geadviseerd

ID 2315:

Deze archeologienota werd opgesteld door Erfpunt (Van Neste en De Puydt 2017) en behandelde een onderzoeksgebied gelegen aan de Nieuwe Westweg. Meer bepaalt perceel afdeling 18 sectie B 98G (partim) en 98H (partim) gelegen ten noorden van het huidige onderzoeksgebied. Er werd een vrijgave geadviseerd

ID2806

Deze archeologienota werd opgesteld door ABO nv (Lamberts 2017) en behandelde een onderzoeksgebied gelegen aan de Nieuwe Westweg en het Delwaide dok, ten noorden van het huidige onderzoeksgebied .Meer bepaalt percelen afdeling 18 sectie C C98h, C98g, C127b en C97c.. Er werd een vrijgave geadviseerd

ID 790:

Deze archeologienota werd opgesteld door BAAC Vlaanderen (Krekelbergh en Hertogh's 2016) en behandelde een onderzoeksgebied gelegen aan de Scheldelaan en Tijsmanstunnel - West, ten zuidwesten van het huidige onderzoeksgebied. Dit onderzoeksgebied bevond zich volledig op openbaar domein. Er werd een vrijgave geadviseerd

ID 1165:

Deze archeologienota werd opgesteld door RAAP (Van de Vijver 2016) en behandelde een onderzoeksgebied Beveren Brabo hoogspanningslijn Zandvliet-Lillo & Schelde Oversteek, ten zuidwesten – westen en noordwesten van het huidige onderzoeksgebied. Binnen deze archeologienota werden landschappelijke boringen uitgevoerd. Op basis van de resultaten hiervan werd er geen verder onderzoek geadviseerd, wel werd het gebruik van de

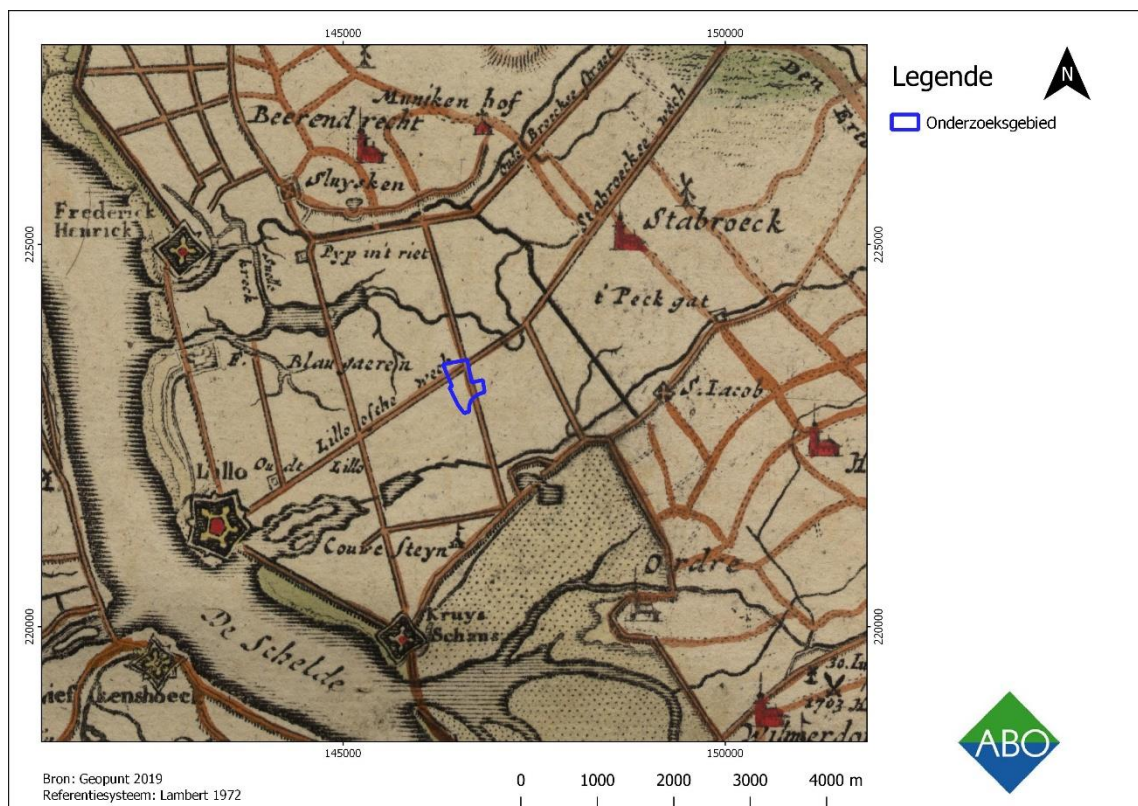
beschermende metalen rijplaten en houten rijschotten opgelegd voor de werfzones die niet op opgehoogde gronden liggen, dit met het oog op een in situ behoud van eventueel aanwezige archeologische vindplaatsen (Van de Vijver 2017).

ID 3668:

Deze archeologienota werd opgesteld door VEC (Van Bavel en De Rooij 2017) en behandelde een onderzoeksgebied gelegen aan de Scheldelaan 470. Meer bepaald perceel afdeling 18 sectie B 150B gelegen ten noordenwesten van het huidige onderzoeksgebied. Er werd een vrijgave geadviseerd.

4.3 CARTOGRAFISCHE BRONNEN

4.3.1 FRICXKAART (CA. 1712)

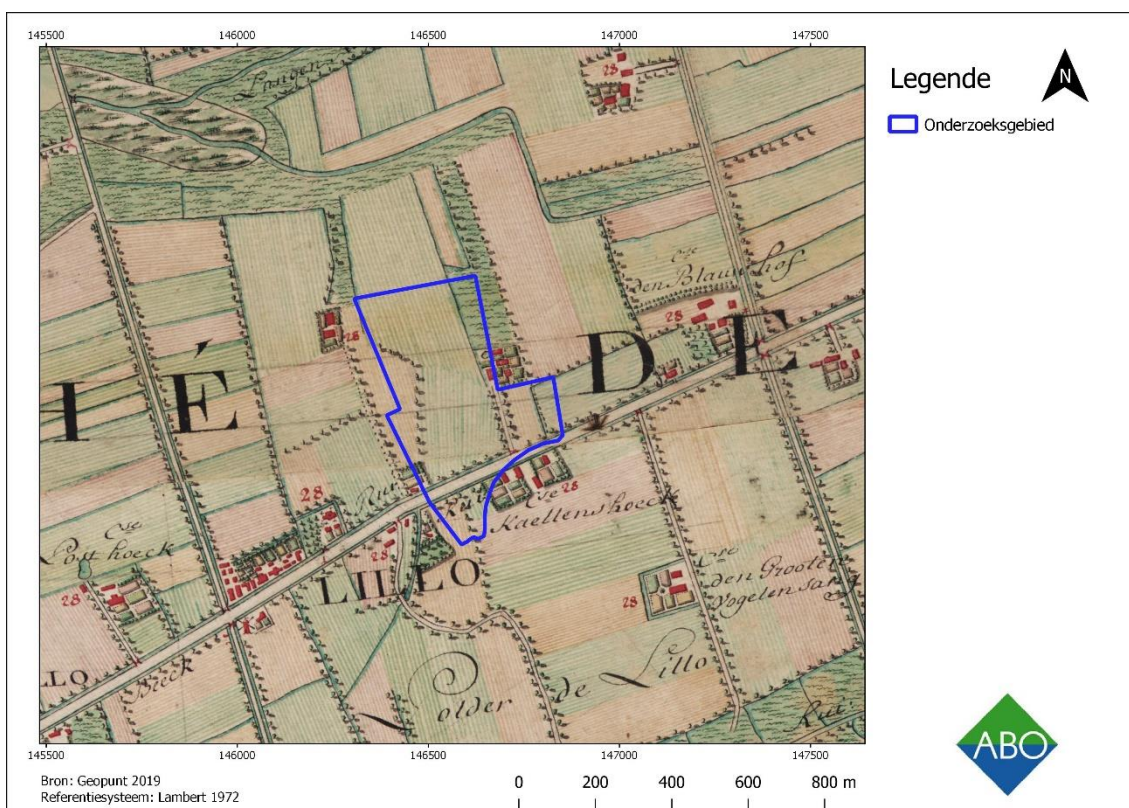
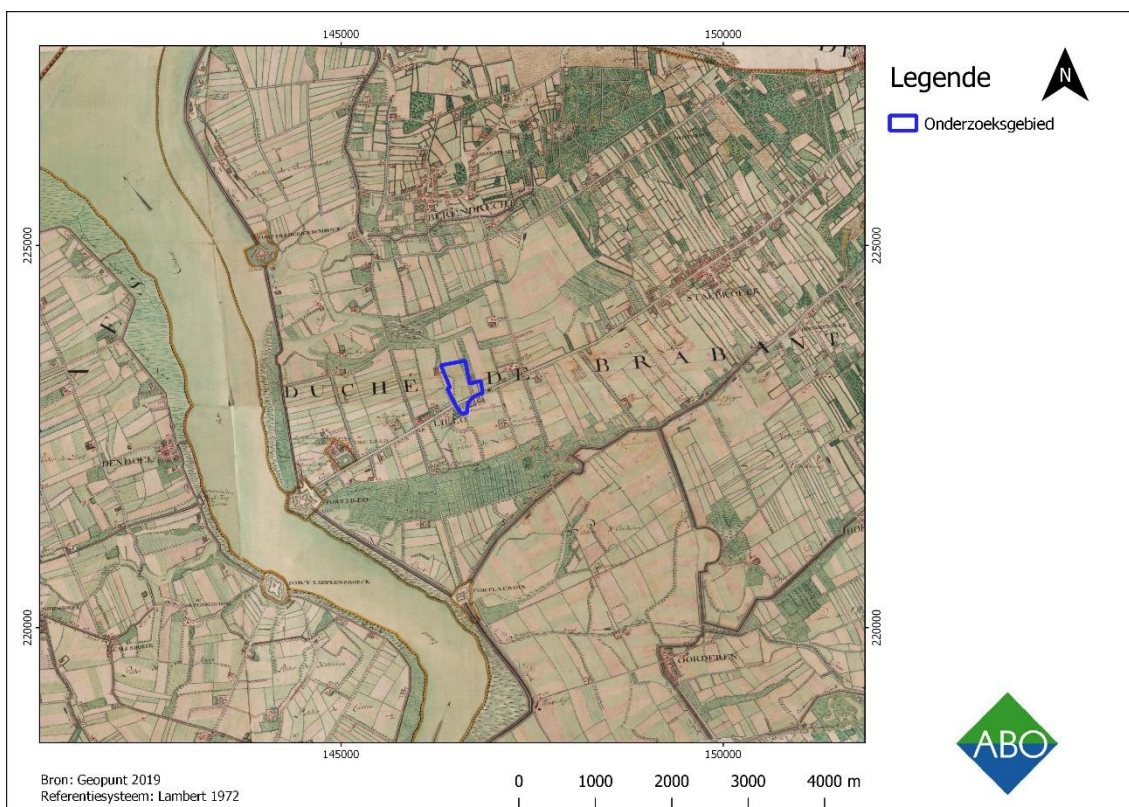

Figuur 29: Fricxkaart met aanduiding van het gegeoreferende onderzoeksgebied (blauw). De eigenlijke ligging van dit terrein wijkt hier mogelijk licht van af.

De Fricxkaart uit ca. 1712 is te algemeen om relevante informatie aan te reiken omtrent eventueel historisch bouwkundig erfgoed op het te onderzoeken terrein of in de onmiddellijke omgeving ervan. Ze is eveneens te weinig gedetailleerd om eenduidig inzicht te geven in het landschappelijke karakter. Door het gebrek aan detail is de Fricxkaart slechts in zeer beperkte mate bruikbaar voor dit onderzoek. Ze toont wel dat het onderzoeksgebied zich in het begin van de 18de eeuw bevindt in poldergebied waar zich verschillende dorpskernen bevonden die onderling verbonden zijn door verschillende wegen. Langs de Schelde zijn verschillende verdedigingsstructuren zichtbaar. Ook (wind)molens zijn weergegeven op deze kaart.

4.3.2 FERRARISKAART (CA. 1771-1778)

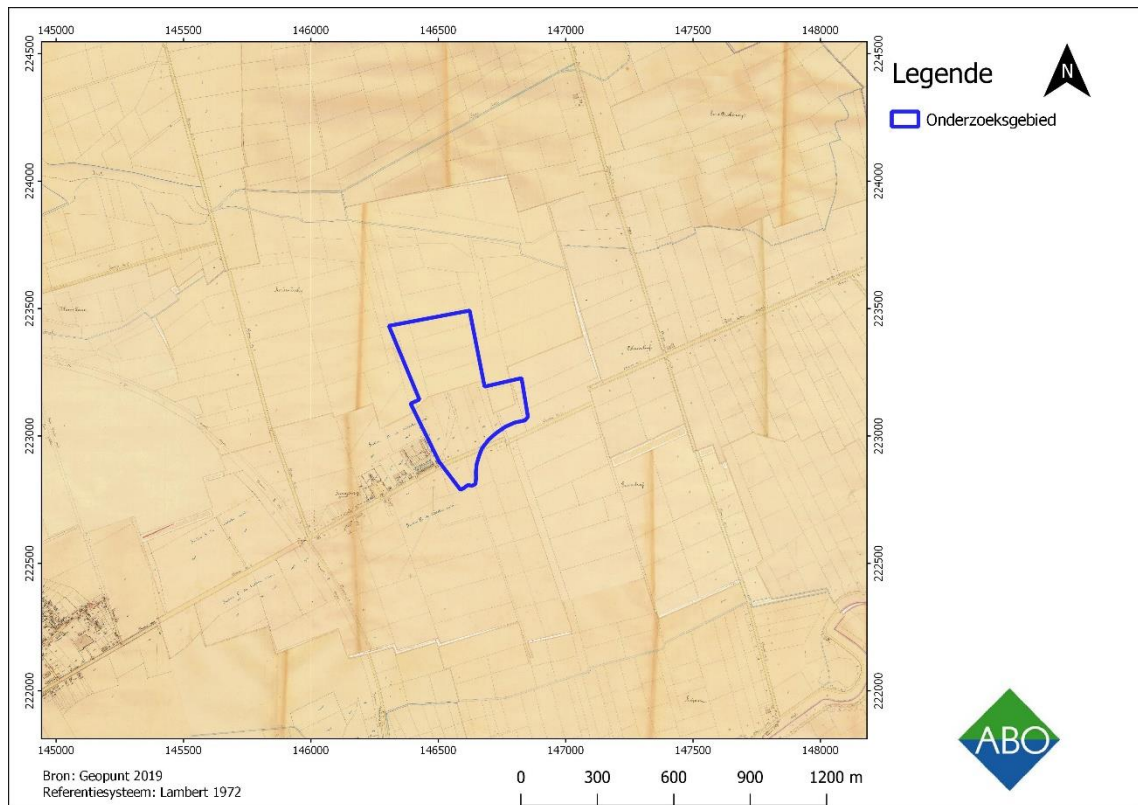
Figuur 30: Ferrariskaart: overzicht (boven) en detail (onder) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw)

De kaart van Ferraris geeft een gedetailleerde inkijk in landindelingen, landgebruik en nederzettingen aan het eind van het Ancien Régime (18de eeuw).

De Ferrariskaart toont de ligging van het onderzoeksgebied op de rechteroever van de Schelde. Het bevindt zich in het ingedijkte landschap dat gekenmerkt wordt door akkers en velden, nabij het oorspronkelijke polderlandschap langs de Schelde dat onderhevig is aan de getijdenwerking. De bewoning situeert zich vooral in verschillende kleine polderdorpen zoals Berendrecht en Staebroek die zich verder in een landschap met een sterk landelijk karakter bevinden. Het natte karakter van de omgeving kan afgeleid worden uit de aanwezigheid van verschillende dijken die het landschap doorkruisen zoals de “Ouden Dyck Van Berendrecht” ten noorden van het onderzoeksgebied en de “Blauw Garen Dyck” ten westen ervan. Buiten de dijken, langs de Schelde zijn vooral weiland en polders aanwezig en bevinden er zich verschillende forten van de verdedigingslinie rond Antwerpen. De zone binnen de dijken wordt daarentegen nagenoeg volledig ingenomen door akkers of velden. Tussen deze landbouwgronden bevinden zich verschillende grachten (op de grenzen) en beken die geflankeerd worden door weiland. Langs deze grachten komen plaatselijk bomenrijen voor. Ook ter hoogte van het onderzoeksgebied was een beek aanwezig in de noordwestelijke hoek van het terrein waarlangs zich weiland en bomen bevonden. Deze beek kruiste een door grachtjes omgeven pa en op deze kruising was een houten brug voorzien. De rest van het onderzoeksgebied was in gebruik als landbouwgrond.

Van het landschap dat hier getoond wordt is vandaag amper nog iets over. De 20ste-eeuwse industriële ontwikkeling en herhaaldelijke uitbreidingen van de Antwerpse haven hebben nagenoeg alle sporen van het 18de-eeuwse terrein uitgewist. Enkel ten noorden en oosten van het onderzoeksgebied, respectievelijk rondom de dorpskernen van Berendrecht en Staebroek, bleef het oorspronkelijke landschap beter bewaard.

4.3.3 ATLAS DER BUURTWEGEN (CA. 1841)

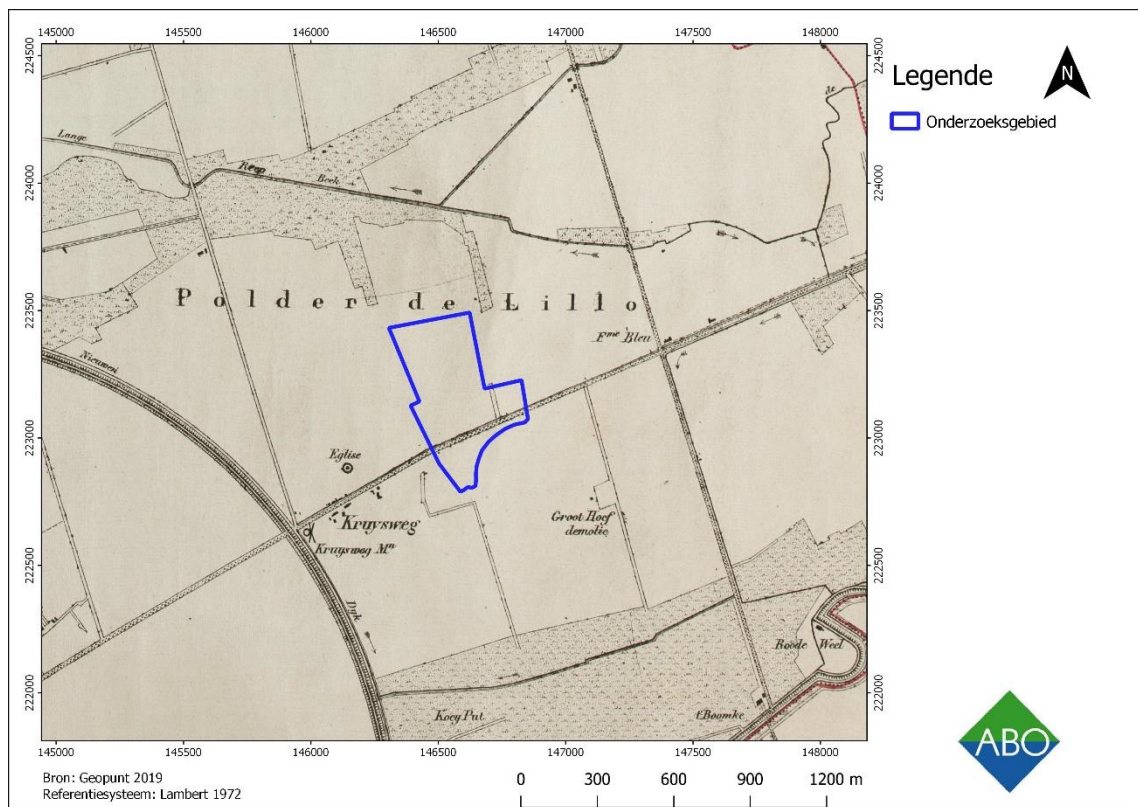
Figuur 31: Atlas der Buurtwegen met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw)

De Atlas der Buurtwegen geeft een inzicht in het spoor- en wegennet en perceelstelsel van de 19de eeuw. De kaart toont een weinig gewijzigde situatie wat betreft de loop van de wegen en ook de bebouwing bevindt zich vooral in de polderdorpen in de omgeving. Ter hoogte van het onderzoeksgebied is langs de weg echter bebouwing aanwezig. Deze bevindt zich ten zuiden van de Lange Reep of Misselwatergang die het terrein doorkruist.

Het mag duidelijk zijn uit deze kaart dat de huidige situatie sterk afwijkt van de historische indeling. De ontwikkeling van de Antwerpse haven heeft het landschap zeer sterk veranderd.

4.3.4 VANDERMAELENKAART (CA. 1846-1854)

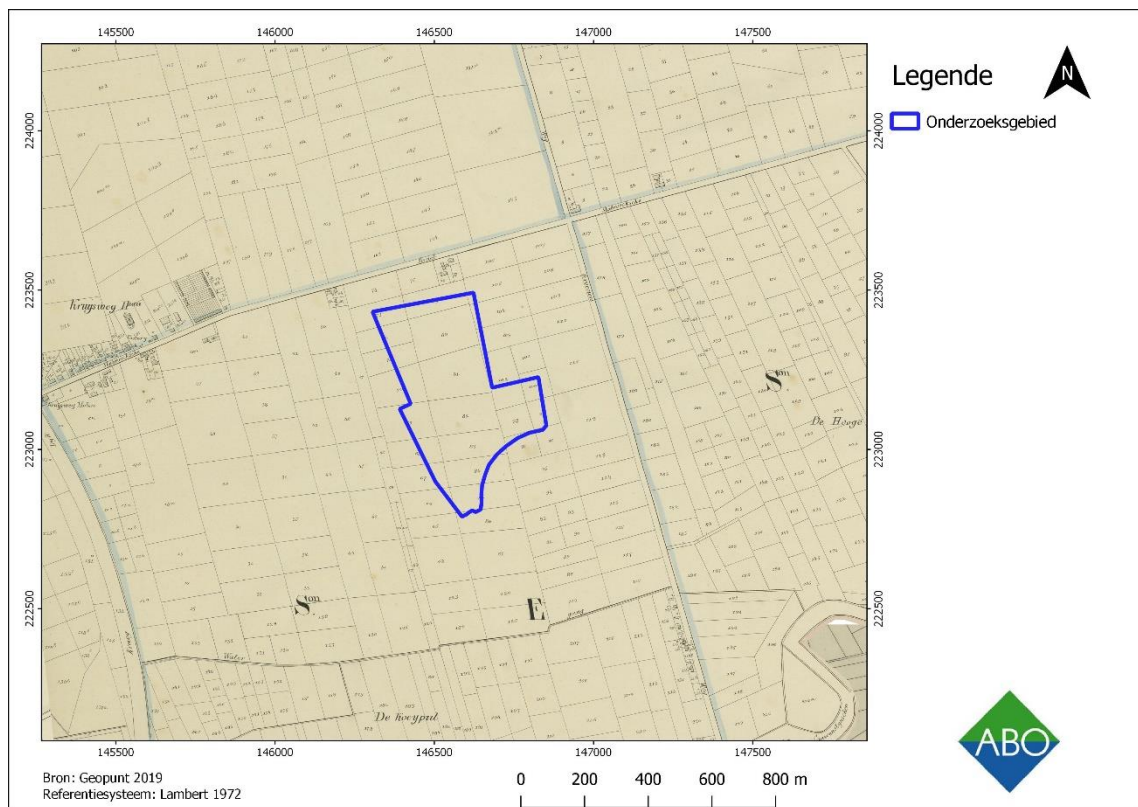
Figuur 32: Vandermaelenkaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw)

De Vandermaelenkaart geeft een overzicht van het landgebruik en de nederzettingenpatronen tijdens de 19de eeuw. Ze toont weinig verschil met de voorgaande kaarten. Het landgebruik is nog steeds zeer ruraal van aard en bewoning ter hoogte van het onderzoeksgebied blijft beperkt tot de bebouwing ten zuiden van de beek. Ook in de ruimere omgeving is bewoning schaars en vooral geconcentreerd in de kernen van de polderdorpen. Het polderkarakter van de regio wordt duidelijk uit de visuele weergave van de landschapskenmerken op de kaart in combinatie met de benamingen zoals “Polder de Lillo”. De dijken scheiden echter verschillende zones in het polderlandschap van elkaar.

Administratieve grenzen zijn in kleur weergegeven op de kaart.

4.3.5 POPPKAART (CA. 1842-1879)

Figuur 33: Poppkaart met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw)

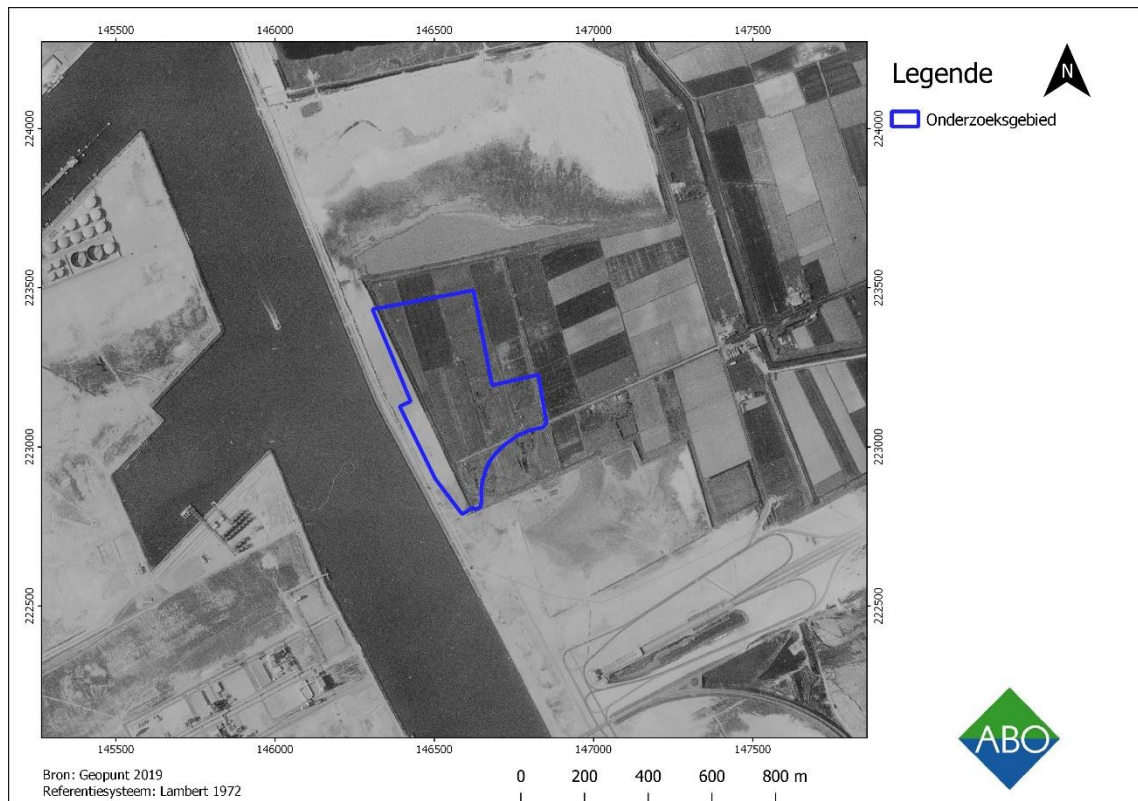
De Poppkaart geeft, net zoals de Atlas der Buurtwegen, informatie over de 19de-eeuwse perceelsindelingen. Ze toont een situatie die weinig afwijkt van de algemene situatie zoals ze getoond werd op oudere historische kaarten. Zo loopt er nog steeds een beek door de noordwestelijke hoek van het terrein. Binnen de grenzen van het onderzoeksgebied wordt “Den Bosken Wijd” aangegeven. Verder zijn de toenmalige perceelsgrenzen duidelijk weergegeven maar het is wel duidelijk dat deze percelering in recente tijden nog sterke wijzigingen heeft ondergaan. Dit geldt ook voor het landschap dat in de loop van de 20ste eeuw van ruraal gebied werd omgevormd naar industriezone voor de uitbreidingen van de Antwerpse haven.

4.4 RECENTE LANDSCHAPSVERANDERINGEN

Binnen de tijdspanne van ca. 1 decennium hebben het onderzoeksgebied en de onmiddellijke omgeving sterke wijzigingen ondergaan. Zo werd het Delwaide dok gegraven direct ten zuiden van het terrein. Het werd ingehuldigd in 1982 en doet dienst als containerterminal en stapelplaats voor ertsen. Het oorspronkelijke landschap heeft dan ook plaats moeten maken voor de uitbreidingen van de Antwerpse haven. In de loop van de jaren 1960 werden al verschillende dokken gegraven ten zuiden van het onderzoeksgebied en werden de omliggende gronden met enkele meters opgehoogd. Dit lijkt ook het geval te zijn geweest voor de zone rondom Kanaaldok B2 en het Delwaide dok die in de loop van de jaren 1970 en 1980 volledig werden ontwikkeld. Daarbij werd het wateroppervlak direct ten westen van het onderzoeksgebied opnieuw opgevuld. De grens met het agrarische landschap rondom de omliggende polderdorpen is dan ook duidelijk gemarkeerd in het landschap en valt nagenoeg samen met de loop van de Opstalbeek.

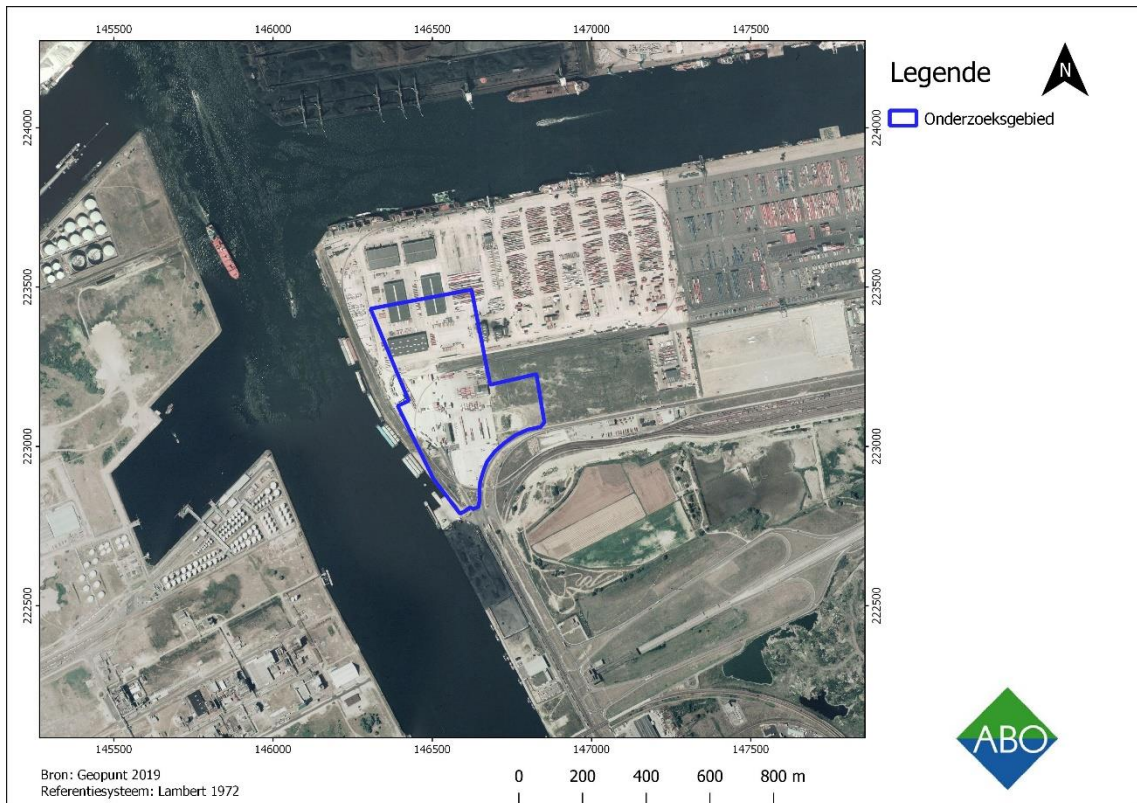
Op de nieuwe Kanaaldok B2ken sluiten verschillende bedrijventerreinen aan die over land verder ontsloten worden door (spoor)wegen.

Van het oorspronkelijke polderlandschap blijft dus door de 20ste-eeuwse havenuitbreidingen nagenoeg niets meer over. De regio met een landelijk karakter en zijn verschillende polderdorpen heeft plaats gemaakt voor een sterk gemoderniseerde en geïndustrialiseerde zone daar waar nieuwe haveninfrastructuur werd voorzien. Daarbuiten bleef het oorspronkelijke landschapskarakter wel bewaard. Dit is het geval voor de zones ten noorden en oosten van het onderzoeksgebied in de omgeving van Berendrecht en Stabroek.

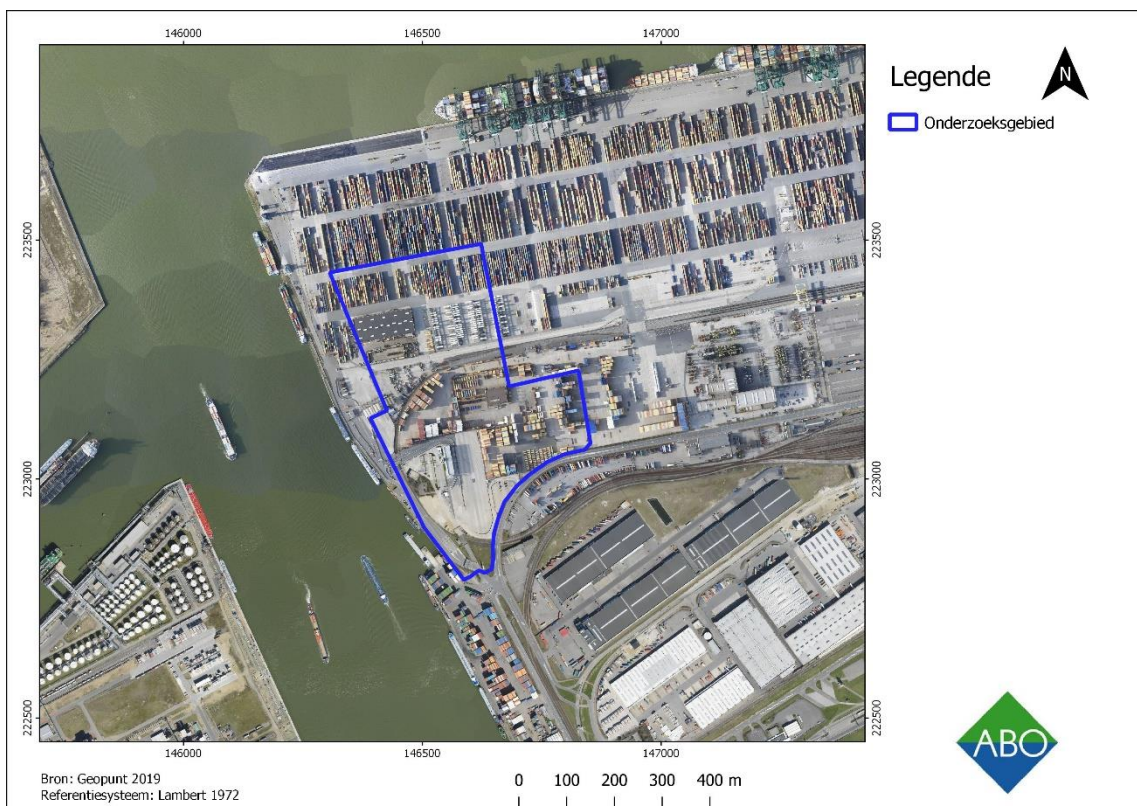

Figuur 34: Ortholuchtfoto 1971 (kleinschalige zomeropnamen, zwart-wit) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw). Aangemaakt op schaal 1:12000.

Figuur 35: Ortholuchtfoto 1979-1990 (kleinschalige zomeropnamen, kleur) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).

Figuur 36: Ortholuchtfoto 2013-2015 (grootschalige winteropnamen, kleur) met aanduiding van het onderzoeksgebied (blauw).

5 BESLUIT

Deze archeologienota werd opgesteld door ABO nv in opdracht van de initiatiefnemer van de geplande infrastructuurwerken op het terrein tussen de Kanaaldok B2 en het Delwaidedok te Antwerpen. Het doel van dit onderzoek is drieledig. Ten eerste wordt op basis van de beschikbare informatie nagegaan of er archeologische resten te verwachten zijn op het terrein. Ten tweede wordt nagegaan hoe goed deze archeologische resten zijn bewaard en in hoeverre ze zijn bedreigd door de geplande bouwwerken. Ten derde wordt nagegaan wat het potentieel tot kennisvermeerdering is.

- 1) Uit het historisch en landschappelijk onderzoek (hfd. 3 en 4) blijkt dat het onderzoeksgebied gelegen is in voormalig poldergebied op de rechteroever van de Schelde. De vroegere natuurlijke natte, kleigronden moesten met de uitbreiding van de Antwerpse haven plaatsmaken voor Kanaaldok B2ken en opgehoogde terreinen. De omgeving van het onderzoeksgebied werd in de tweede helft van de 20ste eeuw zeer waarschijnlijk opgehoogd met 3 à 4m aangevoerde grond, waarna het bebouwd werd in het kader van de bloei en groei van de haven. Voorafgaand aan deze industrialiserende het gebied een landelijk karakter. De gronden waren eerder nat maar wel geschikt voor landbouw. Ter hoogte van het onderzoeksgebied bevonden zich lange tijd akkers of velden die begrensd werden door grachtjes. Verder waren er ook een beek en een weg aanwezig op het terrein en tijdelijk is er sprake geweest van bebouwing. Menselijke bewoning in de Scheldepolders rondom het onderzoeksgebied bleef echter beperkt tot de dorpskernen van bijvoorbeeld Berendrecht en Stabroek. Sporen of resten van menselijke aanwezigheid op of in de onmiddellijke omgeving van het onderzoeksgebied beperken zich tot 20ste-eeuwse elementen, maar het kan niet uitgesloten worden dan ook vroegere perioden vertegenwoordigd zouden kunnen zijn. Archeologische resten zijn echter zeer schaars in de omgeving van het studiegebied en hebben allen te maken met de verdedigingselementen rondom Antwerpen.
- 2) Uit een analyse van het huidige landschap blijkt dat het onderzoeksgebied in de tweede helft van de 20ste eeuw een grondige metamorfose heeft ondergaan. Het oorspronkelijke polderlandschap werd er omgevormd tot Kanaaldok B2ken (Kanaaldok B2 en Delwaidedok) met aangrenzend opgehoogde terreinen. Het oorspronkelijke bodemarchief kan bewaard zijn onder dit ophogingspakket. De impact van de geplande werken op eventueel aanwezige archeologische resten wordt echter zeer laag ingeschat aangezien hoofdzakelijk gewerkt zal worden in het aanwezige ophogingspakket met een vermoedelijke dikte van ca. 3m. Dit houdt in dat er geen archeologisch interessant lagen verstoord zullen worden, gezien de maximum diepte van de ingrepen binnen de ophogingslaag wordt realiseert (max.+ 2 m-mv).
- 3) De werken voorzien in het slopen van een bestaande gate en kleinere gebouwen, de heraanleg van asfaltverharding, plaatselijke herstellingen aan riolen en trekbuizen, reefer en lichtmasten plaatsen. De maximale diepte van de ingrepen overschrijdt lokaal de 2m TAW niet. Alle noodzakelijke bodemingrepen zullen plaatsvinden in een zone die in het verleden werd opgehoogd. Deze kans op kennisvermeerdering wordt nog beperkt door het lage archeologische potentieel van de omgeving. De wetenschappelijke meerwaarde van het onderzoeksgebied wordt dan ook zeer laag ingeschat.

Uit 1, 2 en 3 kan geconcludeerd worden dat de verwachting om archeologische resten aan te treffen ter hoogte van het onderzoeksgebied zeer laag is omwille van het lage archeologische

potentieel van de regio en de eerdere ophoging van het terrein. Vermoedelijk bevinden eventueel archeologisch interessante lagen zich onder een ca. 3 à 4m dik pakket. Ze zijn dan ook volledig afgedekt en de geplande werken zullen geen impact op hun hebben. Omwille van bovengenoemde redenen en een kosten-baten afweging wordt geen verder onderzoek geadviseerd.

6 KWALITEITSCONTROLE EN ONDERTEKENING

Naam	Functie	Handtekening	Datum
Patrick Hambach	Director		22 januari 2019
Toon Moeskops	Business Unit Manager		22 januari 2019

7 BIBLIOGRAFIE

- Agentschap Onroerend Erfgoed: Antitankgracht, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/aanduidingsobjecten/4344> (geraadpleegd op 21 januari 2019).
- Agentschap Onroerend Erfgoed: Antwerpen – Antitankgracht. Onroerend Erfgoed Beheersplan, [online], <https://plannen.onroerenderfgoed.be/plannen/6> (geraadpleegd op 21 januari 2019).
- Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Delwaidedok, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/10770> (geraadpleegd op 21 januari 2019).
- Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Haven, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/120649> (geraadpleegd op 21 januari 2019).
- Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Militair erfgoed op de overgang van Scheldepolders naar Kempen, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/aanduidingsobjecten/10289> (geraadpleegd op 21 januari 2019).
- Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Militair erfgoed op de overgang van Scheldepolders naar Kempen, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/135353> (geraadpleegd op 20 februari 2017).
- Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Poldergebied van Stabroek met overgangszone naar de Kempen, Landschapsatlas 2001 [online], <http://onroerenderfgoed.github.io/la2001/ankerplaatsen/a10073.html> (geraadpleegd op 21 januari 2019).
- Agentschap Onroerend Erfgoed 2019: Woonstalhuis, Inventaris Onroerend Erfgoed [online], <https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/10774> (geraadpleegd op 21 januari 2019).
- Bogemans, F. 1997. Kaartblad 1-7 Essen-Kapellen. *Toelichting bij de Quartairgeologische Kaart*. Vlaamse overheid Dienst Natuurlijke Rijkdommen. Brussel.
- Bruggeman, J., Ferket, R. 2017. Archeologienota Antwerpen Noorderlaan. All-Archeo. (ID4468)
- CadGIS 2019: Kadasterkaarten [online], http://ccff-test1.minfin.be/cadgisweb/?local=nl_BE (geraadpleegd op 21 januari 2019).
- Cruz, F., Laloo, P. 2016 Archeologienota Blauwhoefstraat. GATE (ID464)
- Denewet L., Molenecho's, molenbestand 2019: [Online], <http://www.molenechos.org/index>. (geraadpleegd op 21 januari 2019).
- Devroe, A. 2016. Archeologienota Delwaide dok Antwerpen (ID 1600).
- Devroe, A. 2017. Archeologienota Delwaide dok Antwerpen (ID 2214).
- Devroe, A. 2017. Archeologienota Delwaide dok Antwerpen (ID 2843).
- DOV Vlaanderen Bodemverkenner 2019: Topografische kaarten [online], <https://www.dov.vlaanderen.be/portaal/?module=public-bodemverkenner#ModulePage> (geraadpleegd op 21 januari 2019).
- DOV Vlaanderen 2019, Boorrapporten [online] <https://www.dov.vlaanderen.be/zoeken-ocdov/proxy-boring/boorstaat/1976-115627/rapport/rapportboringstandaard?titel=DOV%20Boorrapport> (geraadpleegd op 21 januari 2019).

DOV Vlaanderen 2019, Boorrapporten [online] <https://www.dov.vlaanderen.be/zoeken-ocdov/proxy-boring/boorstaat/1976-080858/rapport/rapportboringstandaard?titel=DOV%20Boorrapport> (geraadpleegd op 21 januari 2019).

DOV Vlaanderen 2019, Boorrapporten [online] <https://www.dov.vlaanderen.be/zoeken-ocdov/proxy-boring/boorstaat/1976-080876/rapport/rapportboringstandaard?titel=DOV%20Boorrapport> (geraadpleegd op 21 januari 2019).

DOV Vlaanderen 2019, Boorrapporten [online], <https://www.dov.vlaanderen.be/zoeken-ocdov/proxy-boring/boorstaat/1974-010147/rapport/rapportboringstandaard?titel=DOV%20Boorrapport> (geraadpleegd op 21 januari 2019).

DOV Vlaanderen 2019: Grondmechanische kaarten 1982 Antwerpen –7.7.5-8 Ekeren-Zuid, [online] <http://www.geopunt.be/catalogus/datasetfolder/d7cc4ef2-3a56-4624-95f5-132c4c78dcb8/f9ff5732-2fbf-49c4-85de-e1c645b2fbd6/d6d636c7-b5ce-4297-8a01-4a196456e59b> (geraadpleegd op 21 januari 2019).

Geopunt Vlaanderen 2019: Basiskaarten (Luchtfoto's, Stratenplan) [online], <http://www.geopunt.be/kaart> (geraadpleegd op 21 januari 2019).

Geopunt Vlaanderen 2019: Historische kaarten (Fricx, Ferraris, Atlas der Buurtwegen, Vandermaelen, Popp) [online], <http://www.geopunt.be/kaart> (geraadpleegd op 21 januari 2019).

Geopunt Vlaanderen 2019: Bodemkaarten (Bodemtypes, Bodemgebruik, Bodemerosie, Tertiaire formaties, Quartaire formaties) [online], <http://www.geopunt.be/kaart> (geraadpleegd op 21 januari 2019).

Geopunt Vlaanderen 2019: L10011, L10014 en L10015, Landschapsatlas 2001 – ankerplaatsen, lijnrelicten, puntrelicten en relictzones [online], http://www.geopunt.be/kaart?type=dataset&data=%5B%7B%27type%27%3A%27WMS%27%2C%27url%27%3A%27https%3A%2F%2Fwww.mercator.vlaanderen.be%2Fraadpleegdienstenmercatorpubliek%2F%2Fwms%3Frequest%3Dgetmap%26service%3Dwms%3B%26version%3D1.3.0%27%2C%27layers%27%3A%5B%7B%27id%27%3A%27lu%3Alu_la_rz%2Clu%3Alu_la_lr%2Clu%3Alu_la_pr%2Clu%3Alu_la_ap%27%2C%27title%27%3A%27traditionele%20landschappen-%20relictzones%20lijnrelicten%20puntrelicten%20ankerplaatsen%27%7D%5D%7D%5D (geraadpleegd op 21 januari 2019).

Goovaerts, S. 2017 Archeologienota aan de Kruisweg te Antwerpen, ABO nv. (ID 3265)

Inventarissen Onroerend Erfgoed (Landschapsatlas, Wereldoorlogrelicten, Historische stadskern, Beschermd stads- of dorpsgezicht, Archeologische zone, Zone waar geen archeologie te verwachten valt) [Online], inventaris.onroerenderfgoed.be (geraadpleegd op 21 januari 2019).

Jacobs P., T. Polfliet, M. De Ceukelaire & G. Moerkerke, UGent. 2010. Kaartblad 1-7 Essen-Kapellen. *Toelichting bij de geologische kaart van België – Vlaams Gewest*. Belgische Geologische Dienst en Departement LNE, Afdeling Land en Bodembescherming, Ondergrond, Natuurlijke Rijkdommen. Brussel.

Krekelbergh, N. Hertogh's, S. Archeologienota Scheldelaan en Tijsmanstunnel – West, BAAC Vlaanderen (ID790)

Kaszas, G. S. Goovaerts, 2017 Archeologienota licht Delwaide dok. ABO nv (4577)ID

Lamberts, M. Archeologienota Nieuwe Westweg? ABO nv. (ID2806)

Nationaal Geografisch Instituut (NGI) 2019: Cartesius (topografische kaart België 1873, 1904 en 1939) [online], <https://www.cartesius.be/CartesiusPortal/> (geraadpleegd op 21 februari 2017).

Nationaal Geografisch Instituut (NGI) 2019: Topografische kaart (1:10.000), [online], www.ngi.be (geraadpleegd op 21 januari 2019).

Onroerend Erfgoed 2019: Centrale Archeologische Inventaris, CAI 2019, [online], <https://cai.onroenderfgoed.be/> (geraadpleegd op 21 januari 2019).

Van Bavel, J. Van Rooij, J. Archeologienota Scheldelaan 470. VEC. (ID3668)

Van de Vijver, M. 2016. Archeologienota Brabo Hoogspanningslijn Zandvliet –Lillo&Schelde. RAAP (ID1165).

Van Neste, T., De Puydt, M. 2017. Archeologienota Nieuwe Westweg. Erfpunt. (ID2315)

Van Ranst E. & C. Sys. 2000. *Eenduidige legende voor de digitale bodemkaarten van Vlaanderen (Schaal 1:20 000)*. Laboratorium voor bodemkunde. Universiteit Gent: Gent.

Vlaamse Regering 2019, <https://besluiten.onroenderfgoed.be/besluiten/5994>, (geraadpleegd op 21 januari 2019)

